

ERDÉLYI MÚZEUM

X. kötet.

1893.

VIII. füzet.

Adalékok Ázsia s Kelet-Európa ethnographiájához a IX-ik s X-ik században.

(Első közlemény.)

A következőkben megkísértem az ázsiai főbb népek és országok s néhány Volga-parti nép ethnikus jellegét, történetét, közállapotát lehetőleg röviden vázolni, a IX-ik évszáz második felén elkezdve, a X-ik évszáz végeig.

Azon időszakban, melyben a magyarok Atelkuzuból új hazát keresni nyugat felé indultak, tehát a IX-ik évszáz vége felé, a bagdadi khalifák hatalma már jelentékenyen hanyatlott. Az abbassidák uralkodó házából azon időben, midőn őseink az új hazát elfoglalták, a nagy kiterjedésű arab birodalom felett *Mutaded* uralkodott (meghalt 902-ben, Kr. u.; l. *Masudi* „Kitáb Murûg stb.“ cz. műve CXXIII-ik fejezetében). Kortársa a byzanti trónon böles *Leo* (meghalt 911-ben), s az orosz fejedelmi széken *Oleg* volt (879—912). *Mutaded* után fia *Maktafi-Billah* következett, kit atyja halála napján, egy hétfőn, nyolcz nappal a II. *robi* vége előtt, kiáltottak ki khalifának; hat évig uralkodott. Az iráni tadsikoknak *) a tulajdonképeni Perzsiában s egész az Indusig nem sok bajokba került magokat az erőtelen bagdadi khalifák uralma alól felszabadítani. Ilyen két uralkodóház a buidáké nyugaton (Sirazban) s a sãmánidáké keleten, a kiknek Bokhara volt fővárosok. Az egykori sãmánidák oxusontúli tartományaiban az arab nyelv helyét a XII-ik évszázban a perzsa foglalta el, ez okból *Mohammed Nersakhi* nagybecsű művét Bokhara helyrajzáról s történetéről, melyet szerzője arabul írt s 943-ban fejezett be Kr. u., ferghanai *Abu Nasr Ahmed* a XII-ik évszáz elején perzsára fordította le, hogy a lakosság széles köreiben

*) A tadsik név a *Kudatku Bilik* cz. uigur műben az irani népelemet a törökkel bizonyos ethnikus ellentétben tünteti fel.

olvashassák. I. *Ismail* (uralkodott 892-től 907-ig K. u.; előbb *Mavarunnahar* és Khârizm kormányzója volt) s II. *Nasr* (914—943) sâmanida házbeli fejedelmeknek nagyérdemű vezirje *Dseihani* Khorasan kereskedését a samanida birodalom határain messze túl terjesztette, kiváltképp északnak. Ez a vezir feleszámú utazót küldött a távoli tartományokba, megtudni, micsodás az út, a melyen az arra vállalkozó azokba az országokba eljuthat s hogy a különböző földrészeknek miben áll legfőbb gazdagságok, milyen természetű, szokású, vallású nép lakja azokat. Az így összegyűlt számos adat segítségével *Dseihani* egy nagy földrajzi munkát szerkesztett össze, melynek *Kitab el-mesalik fi merifat el-memalik* címet adott. (L. *Hadsi Khalfa* bibliogr. szótárát az *El-mesalik* felíratú cikkben.) Ezen nagy gondal írt műben nép-, terményrajz, physikai geographia, országisme, itinerariumok és történelem foglaltatnak. Fájdalom! az eredeti munka elveszett, de *Edrisi* XII. sz. arab geogr. művében számos adat és egész leírások vannak ebből merítve s más arab írók is, így *Ibn-Haukal*, *Mokaddasi* és mások, gyakran hivatkoznak reá s még gyakrabban hivatkozás nélkül használják fel adatait. *El-Dseihani* II. *Nasr* kiskorúsága alatt, két éven át, a fejedelemnek gyámja s mintegy uralkodó társa volt s neve *Muhammed*, az ezen időbeli sâmanida rézpénzekben is előfordul az emir neve mellett. Ezek a pénzek messze elterjedtek s az Oroszbirodalom, Skandinavia, Észak-németország különböző vidékein nagy számmal találtattak, jeléül a sâmanida birodalom azon földrészeket lakott népekkel folytatott élénk kereskedésének ¹⁾. 943-ban I. *Nuh* volt e birodalom emirje, 956-ban I. *Abd-ul-melik*; egy későbbi emir I. *Mansur* volt, ki után II. *Nuh* következett. *Nersakhi* említett munkáját 943-ban I. *Nuh* akkori emirnek ajánlotta, a ki a samanida házból való fejedelmek negyedike volt. Khorasan s Transoxiana legfontosabb városai *Bokhara*, *Samarikand*, *Sas* (*Taskend*), *Balkh* (a régi Βάκτρα), *Nisabur* mind a samanida birodalomhoz tartoztak s ezek mind-egyikében verettek samanida pénzek, a melyeknek bélyegeit tudvalevőleg a Volga melléki bolgárok is használták *Bulgar* és *Suvar* városok pénzverőiben. ²⁾ A samanidák a bagdádi khalifák névleges

¹⁾ Ezen pénzek felírásai kufikus betűkkel írvák.

²⁾ L. *Frühn*: „Drei Münzen der Wolga-Bulgharen aus dem X. Jahrhundert n. Ch.“ cz. értekezését.

fenhatóságát elismerték ugyan, s ennek pénzeiken is kifejezést adtak, az emir neve mellé hozzá téve a khalifa nevét, mindazonáltal, ha valamely khalifa kikiáltásával elégedetlenek voltak, azt el nem ismerték s neve helyett a megelőzőt használták pénzeiken, ¹⁾ így tettek *Muti*-val, kit hosszú időn át nem akartak khalifának elismerni, s kinek neve helyett pénzeiken 946-tól egész 956-ig eldődje *Mus-tekfi* neve fordul elő.

A huikuk *Ilek* nevű fejedelme 999 körül Kr. u. vetett véget a samanidák szépen virágzott birodalmának, ²⁾ kiknek történetét *Mirkhond* perzsa történész írta meg, a ki Khorasanban született s Kr. u. 1470 körül élt. (L. „Historia Samanidarum“ cz. művét; kiadta *Wilken*). — A buidák szintén nagy hatalomra tettek szert s azt a bagdádi khalifákkal nem egyszer éreztették, így emirjök *Muis ed-Daula* az előbb említett Mustekfit trónjától 946-ban megfosztotta s helyébe Mutit kiáltotta ki khalifának. A buidák és samanidák közt gyakori volt a viszálykodás; 956-ban a buida emir *Rukn ed-din* a samanida I. *Abd-ul-melik*-kel békét kötött. A buida uralkodó ház történetét szintén *Mirkhond* írta meg. (L. „Mirchond's Geschichte der Sultane aus dem Geschlechte Bujeh von Wilken.“) Egy a samanidák udvaránál alacsony sorsból nagyra emelkedett török eredetű emir, kit *Alp-Tekin*-nek hittak, Kabultól délre Gaznában (jelenleg *Gasni* vagy *Gisni* a kabulistáni főnsík legmagasabb részében) a X-dik évszázad második felében egy hatalmas dynastia alapítója lett, mely Ázsia történetében 977-től 1184-ig a gaznavidák neve alatt szerepel. L. *Mirkhond* „Historia Ghasnavidarum“ cz. művét; (kiadta *Wilken*). Az egykori Gazna, melyet a számos szent sír miatt, melyekhez a hívők a távoli s közeli mohammedhitű országokból zarándokútat tettek, második *Mediná*-nak neveztek, most pusztá hely, tele romokkal. — Khorasántól északra a törökök uralma terjedt, kik közt a guzzok harcziás népe tűnt ki. A seldsukok, kik a XI-ik és XII-ik évszázadban egy hatalmas birodalmat alkottak, mely *Rey* (a régi *Páγzi*) és *Isfahan* perzsa városoktól keletre keletészaki irányban *Samarkand* (régen *Marakanda* Sogdiané fővárosa) felett egész a *Taras* vagy *Talas* folyóig, illetőleg a *karakitaiok* tar-

¹⁾ L. *Frühn* id értekezésében.

²⁾ L. alább.

tományaig terjedt, akkor még a Merv és Balkhtól Bokhara felé terjedő pusztákon tanyáztak, az oghuz vagy guzz khánságtól délre. ¹⁾ *Mirkhond* perzsa író a *Melik-Nameh* „királyok könyve“ tekintélyére támaszkodva, azt írja *Seldsukról*, hogy Bokharából, még pedig *Dsend* környékéről indult Samarkand meghódítására. (L. „Mirkhondi Hirtoria Seldschukidarum. Persice ed. Dr. J. A. Vullers“ Giessen, 1837. a 4-ik lapon. L. ö. h. v. Vámbéry „Das Türkenvolk“ (Lipcese, 1885 az 595-ik lapon.) *Toghrul Beg*, *Seldsuk* unokája, Khorasan *Nisabur* nevű városát tette birodalma fővárosává s az általa meghódított városokban az islam terjesztője s bőkezű pártfogója volt. *Kaim* bagdádi khalifa a hatalmas *Toghrul* béget *emir ul-Umeran*nak koronáztatta, a ki aztán birodalma fővárosát Ispahánba tette át. A seldsukok az oghuzok törzseiből valók s ezeket, a mint a török népek genealogusa *Resid ed-din* perzsa író (meghalt 1318-ban) *Dsamii el-tavárich* cz. munkájában olvassuk, régen *türkmen*-eknek nevezték. ²⁾

Ibn-Haukal arab geographus szerint (920 körül élt) a guzzok fővárosa *Ferghana* volt a Jaxartes partján, s a Jaxartesnek az Araltóba való beömlésénél egy másik városuk épült *Jangi Kend* „új város“ név alatt. (*Jangi* altai alak, a mely helyett a többi török nyelvjárásban *jengi*-t mondanak.) A *Kend* szó, a mely, mint az idézett városnévből látjuk, a török nyelvben lakóhelyet jelent, a magyarban is bír ilyen jelentéssel. *Nagy*- és *Kis-Kend* két község neve Kis-Küküllőmegyében, *Kendy* egy 1234-iki okmányban. A guzzok a tőlök keletre lakó *kanglik* (Κάγγαρο) és *karlukoktól* egész nyugati szomszédaikig, a kazarokig, ezen nagy terület urai voltak. A tőlük nyugatnak terjedő földrész az Aral-tó déli partvidékeitől a Kaspi-tenger keleti partjáig *Kharizm*-nak neveztetett (régii perzsa *Huvarazmi*), a mely tartománynév hazai krónikáinkban *Corosmina* alakban fordul elő. (L. a. „Képes Krónika“ X-ik fejezetében, hol e tartomány lakosai *Corosmini*-knek neveztetnek.) Az oghuz vagy guzz törzsekből a kúnok (a byzanti íróknál *Oūzoi*) már régebben kiváltak s a *Desti Khazar* „Kazar pusztá“ nevű területen át a Kaspi-tenger északkeleti partjai körül tanyázó besenyők (arabúl

¹⁾ Az osmanlik tudvalevőleg a seldsukok utódai.

²⁾ L. Vámbéry id. m. 385, 386-ik lapjain.

bedsnaq, gr. Πατζινάκτζι) északi szomszédságába vonultak, honnan aztán ezektől kizavartatván, velek mintegy megcserélték szállásaikat. *Ibn el-Atir* (szül. Kairóban 1254-ben) szerint a guzzok *El-Mahdi* uralkodása alatt (775—785) a *tagazgaz*-ok (helyesebben *tughzguz*-ok)¹⁾ szomszédságából húzódtak volna Transoxaniába. A *tughzguzzok* némelyek szerint a későbbi uigurokkal egyazon nép lett volna. (L. alább.) A guzzok törzseiről *Ibn el-Atir* megjegyzi, hogy ezek két nagy szakaszra oszoltak, u. m. az *ucsuk* és *buzuk* szakaszra, melyek közül az gyakori háborúikban a sereg balszárnyát, ez jobb szárnyát alkotta.²⁾ A kara-kirgizeknél a kettős felosztás a *sol* „bal“- és *ong* „jobb“ szakaszra mai nap is érvényben van. A guzz törzsek tömegesebb vándorlása nyugat felé a *kara-kitaiok* azon vidékeken való feltűnésével kezdődik, hol az előtt a *kanglik* (vagy *kangarok*) és *karlukok* tanyáztak, u. m. a *Balkas* és *Issikul* tavak közt, a *Thien-san* hegyláncztól északra s az *Ala-kul* és uigurok lakta területtől nyugatra. A *kanglik*, mint *Konstantinos Porphyrogenetos*ból tudjuk, a besenyők három előkelő törzsét alkották, régi időkben pedig a *kangar* név a besenyők közneve volt, melyet jeles eredetőknek s vitézségöknöknek köszönhetnek: οἱ δὲ Πατζινάκται οἱ πρότερον Κάγγαρ ἐπονομαζόμενοι (τοῦτο γὰρ τὸ Κάγγαρ ὄνομα ἐπ' εὐγενείᾳ καὶ ἀνδρείᾳ ἐλέγετο παρ' αὐτοῖς) κ. τ. λ.³⁾ *Klaproth* a guzzokat azon törzsekkel azonosította, melyeket a khinai írók *kiu-su*-nak vagy *ku-sü*-nek (*kuz*) nevezték s ha ez az azonosítás helyes, a név eredetileg „szekér hajtó“-t jelentene, mert *kiu* a khinai nyelvben szekeret teszen. Ez esetben a guzzok az *Altin-Tag* hegység és a *Lob-Nor* tó környékéből, a Gobi pusztától délnyugatra, húzódtak volna északnyugat felé. *Zakarija Ben Muhammed el-Kazwini* perzsa kosmograph (meghalt 1283-ban Kr. u.) a guzzok későbbi történetéről tudósít azon időről, a mikor a Kaspi-tengertől keletre *Kharizm* s *Khorasan* közt tanyáztak a seldsuk szultánok fennhatósága alatt. Azt mondja rólok, hogy nagy turk nemzet s keresztények. A tudósítás utóbbi része általánosságban nem felel meg a historiai valóságnak, de az igen is lehet, hogy azon időben, a melyről *Kazwini* szól, fe-

1) A *tughzguzzok* fővárosa *Kusan* volt a *Thien-san* hegyláncztól délre s a *Tarim* folyótól északra.

2) L. M. Th. Houtsma „Die Ghuzenstämmе“ 220 l.

3) L. K. P. „De adm. imp.“ cz. könyvét.

jedelmeik és többen közülök a fejedelem példájára a keresztény valláson voltak. Már a VIII-ik évszázad első felében *Herat*, *Samarkand*, *China*-ban érsekségek voltak s Samarkand a guzzok lakta földrész szomszédságába esett.

Kasgar-ban a kereszténység szintén gyökeret vert s ott a püspöki szék még a tizennegyedik évszázadban fennállott, s a kereszténység innen vette útját a távoli Kattaiba. Nestorianus keresztények voltak azok, kik a középkor kora évszávaiban az evangéliomat keleten terjesztették s a keresztény tudománnyal együtt egyszersmind a syr estrangelo írás ismeretét is, melynek az uigur és mongol írás graphikus változatait alkotják. *Haytum* püspök arról tudósít, hogy az ő idejében, tehát a XIII-dik évszázad végén, az uigurok országában még sok előkelő volt a keresztény valláson.¹⁾ A lyoni 1245-ben tartott zsinat azt határozta, hogy ferenczrendű és dömés hittérítők keletre küldessenek s IV. Innocencz pápa csakugyan többeket közülök útnak is indított.

Ulagu mongol khán IV. Orbán pápához intézett levelét egy *János* nevű magyar ferenczrendi vitte meg: *Johannes de Hungaria*. 1307-ben a ferenczrendi *Giovanni da Montecorvino* neveztetett ki a khinai bizodalomban pekingi érseknek (*Kambalekh* = Peking). A ferenczrendi *Jerómos*-t kaffai püspöknek nevezte ki 1317-ben XXII. János pápa s püspökségéhez tartozott mindjárt 1317 óta az egész *Kipcak*; később e nagykiterjedésű egyházmegye székhelye áttétegett *Serai*-ba.²⁾ Perzsiában a dömés rend működött, így a tebrizi első érsek perugiai *Franco* dömés volt; az almalechi püspökség a jelenlegi Dsungariában ezen érsekséghez tartozott. (L. mindezekre nézve Cornelio Desimoni „I conti dell' Ambasciata al Chan di Persia nel MCCXCII“ cz. művét Genua, 1879).

A kazar fejedelem már 856 tájon III. Mihály byzanti császártól keresztény tanítókat kért s maga Constantinus, a thessaloniki születésű híres hittérítő, ment a kazar földre a császár rendeletéből. Constantinus 856 körül *Kherson* városában volt egy ideig, hogy ott a kazar nyelvet megtanulja, s aztán úgy indult hittérítői útjára.

¹⁾ L. Vámbéry Armin „Uigurische Sprachmonumente stb.“ cz. műve 14-dik s 15-dik lapjain.

²⁾ A ferenczrendieknek egyik klostromuk Kaukasia *Madsar* nevű városában volt.

Istakhri szerint a Volga mentén lakó bolgárok 922 előtt keresztények lettek volna s *Ibn Haukal* szerint is, a ki geographiai munkáját 976 körül írta, Bulgária belsejében keresztények is laknak. A guzzok *Kazwini* szerint egész *Szindsar Meleksah* fiának koráig a seldsuk szultánoknak hódoltak, ekkor a guzzok és seldsukok közt harczt ütött ki, mely előbbieket győzelmével végződött. Ezután Khorasanba törtek be s azt kirabolták. Mind ez történt 1153-ban Kr. u. (L. erről bővebben Mirkhondnál „Historia Seldschukidarum“ című művében; kiadta Vullers). A khalifák bagdádi török testőrei legnagyobb részt guzzok voltak, kiket a gyakori harcok alkalmából a khalifa seregének győztes vezérei magokkal Bagdádba vittek s kik ott saját magok közül választhatták a belölők alkotott testőrség fejét, a ki egyedül csak a khalifának engedelmeskedett. Ez a testőrség idő múlva oly hatalmas lett, hogy a bagdádi trónról a fejedelmet letehették s mást kiálthattak ki helyébe. Ezek közül azok, kik hazájokba visszamentek, ott az iszlamnak terjesztői lettek.

Salur, Dagh khán („a hegy fejedelme“) utóda, a *Syr-Daria* és *Amu-Daria* közt, a seldsukoktól északkeletre terjedő birodalmában kétezer családdal együtt 965-ben Kr. u. Mahommed vallására tért. Fia *Musa* számos klastromot s mecsetet építtetett.¹⁾ Azért kellett egy kissé bővebben foglalkoznunk a guzzokkal,²⁾ mert úgy a kúnok, mint a besenyők az ő törseikből valók. — A guzzoktól keletre lakó *karlukok* királyát nem *khakan*-nak, mint a többi török népét, hanem *Ibn-Khordadbeh* szerint *dsabghujeh*-nek nevezik. A karlukokról *Kazwini* Repiczky János fordításában így szól: „Turk nép. Földük huszonöt napi járásnyi. Kicsapongó és zsarnok nép, elannyira, hogy egyikök a másikat megrohanja, s a paráznság nálok szembeszökő. Bírnak koczka-játékot s egyikök társával koczkat vet, a játékra nejét, nővérét, anyját és leányát teszi s a meddig a játék-helyen vannak, szükséges, hogy a vesztett fél kiváltassék, ha pedig a játékszíntől elváltak, akkor a nyertesnek joga van ahoz, a mit nyert, s eladja őket, mint valami árút tetszése szerint. Hölgyeik szé-

¹⁾ *Th. D'Olesza* „Histoire de l' Empire Ottoman“ (Konstantinápoly, 1871) I. k. 13-ik lapján.

²⁾ A *guzz* név második z-je, mint Houtsma helyesen jegyezte meg, a sémi nyelvek trilitterismusból vette eredetét. A byzanti írók ezt a nevet tudvalevőleg *uz*-nak írják.

pek, de gonoszok is. A férfiakban kevés a szerelemföltés, mert a fejedelemnek neje és testvére az utascsoporthoz megy s az ott levők közül választ egyet magának, s elvezeti őt házához és magánál ad neki szállást és jól tartja, mi alatt férje és rokonai segítik a nőt és a körül sűrögnek, a mi neki szükséges. A meddig a vendég nála van, mindaddig férje be sem megy hozzá. Eledelök borsó és lencse, kölesből pedig részegítő italt készítenek. A húst csak beszóztan eszik. Öltözetök gyapjúból áll. Van templomuk, *melynek falain régi királyaiknak alakjaik láthatók*. A templom oly fából épült, melyen a tűz nem fog, s e fa nálok nagymennyiségű. E tartományban ezüstér van, melyből az ezüstöt higany által hozzák ki. — — — —

— — — — Van nálok zöld kő, melyet imádnak, és mikor folyamodnak hozzá, marhát vágnak le számára stb. ¹⁾ A karlukokról több arab és perzsa író szól, így *Masudi*, *Ebu Dolef*, *Gurdezi*, *Resid ed-Din*. A Transoxaniában lakó mohammedánok a karlukokkal részint *Taras*, részint *Özkend* városán át közlekedtek. *Grigoirew* azon nézetten van, hogy a karlukok a khinai írók által említett *tukiu*-kkal egyazon nép volna. ²⁾ — A kirgizek a X-dik évszázban az Irtis eredetétől kelet felé, az Altai hegység vidékeiben tanyáztak. *Istakhri* szerint a *kaimakok* törzsei választják el a kirgizeket (*khirkhiz*) a guzzoktól. *Ibn-Haukal* is hasonlóan határozza meg a kirgizek lakta földrészt. (L. De Goeje kiadásának 14-dik lapján.) *Menander Protector*, VI. évszázbeli byzanti író, arról értesít, hogy *Dizabul* török fejedelem az Altai hegységhez tartozó *Ektagh* alján levő díszes sátrai egyikében a byzanti császár követét egy a kherkisek tartományából való ágyasával ajándékozott meg: τὸν δὲ Ζήμαρχον καὶ θεραπαινὴν ἐτίμησε δοριαλώτω, ἢ δὲ ἦν ἐκ τῶν λεγομένων Χερκίς. ³⁾

Az uigurok a X-ik évszáz közepe körül a kirgizek hatalmát megtörték s őket, a kik a VII-ik évszázban győztes hadjárataikat Dél-Szibériától egész Tibetig vitték, a Jenisszei partjáiig vetették vissza. ⁴⁾ A kirgizekről, a kiknek két fő ága a *kara*-, és *kazak* kirgizek, *Kazwini* néhány érdekes vonást jegyez fel, melyeket Repiczky fordí-

¹⁾ L. az „Új Magyar Muzeum“ V. évf. első kötetét a 173, 174-dik lapon.

²⁾ L. Vámbéry „Das Türkenvolk“ cz. műve 21-ik lapján.

³⁾ L. a bonni kiadás 383-ik lapján.

⁴⁾ L. Vámbéry id. műve 258-ik lapján.

tásában ide jegyzek, a mint következik: „Turk nép. Országok egy hónapi földre terjed. Van királyuk, kit tisztelnek és kinek engedelmeskednek, ő ügyeikben avatott. Jelenlétében csak az üllöt, a ki negyven éven túl van. — — — — — Imájokban dél felé fordúlnak.¹⁾ Évenként három ünnepjök van — — — — — (Vallásuk részben csillagimádásból áll). Eledelök kása, rizs, marha- és jüh-hús, vagy más efféle, tevelhúst kivéve. Van templomuk és *sa-ját írással bírnak*. Ügyekben belátók és a méceset el nem oltják, hagyván azt, míg magától ki nem alszik. Földükön van kőnek neme, melyet éjjel mécs gyanánt használnak s azzal pótolják a lámpák helyét.“

A *kaimakokról* vagy *kumakokról* már volt szó, ezek a guzzok törzseiből valók. *Masudí* pár szóval emlékezik a *kaimak baigur*-okról, s azt mondja, hogy országuk a fehér *Arast* partján fekszik s hogy Transoxaniából valók.²⁾ *Arast* alatt az *Irtis* folyót kell itt értenünk. *Ibn Khordadbeh* azt írja a kimakok vagy kaimakok királyáról (ez az utóbbi névalak a helyesebb), hogy királyuk egy legelő közepén sátrakban tanyázik. Lakóhelye *Taraz*-tól 81 napi járásföldnyire esik.³⁾ A kaimakok földjéről *Kazwini* megjegyzi, hogy földük 35 napi járásra terjed; házaik, illetőleg sátraik, állatbőrből készülnek. Királyuk nincsen, sem templomuk, *tudnak írást*. Azt, a ki a 80-ik életévet túlhaladta, ha valamely ragadós betegsége nincs, imádni szokták, stb. — Azon török nép, melyet a khinai írók *huihu*-nak neveznek s amelynek birodalma az Aral-tó felett kelet felé s az uigurok lakta tartománytól délnek terjedt, a IX-ik és X-ik évszázban nagy hatalommal bírt. A *huihu*-k a Selenga partvidékeiről húzódtak délnyugat felé, egész azon földrészig, a hol aztán birodalmat alkottak. Turkestanból *thu-fan* népét, u. m. a tibetiket kiűzték s a Tarim völgyében levő apró török fejedelemségeket magoknak meghódoltatták.⁴⁾ Egyik *Bogra* nevű fejedelmök *Mirkhond* szerint 920-ban Kr. u. Bokharában háborúzott, egy másik fejedelmök 981-

1) Imáikat más hangkiejtéssel mondják, mint a minőt egymással beszélgetve használnak.

2) L. a *Kitab Muruds* stb. czimű munka IX-ik fejezetét.

3) L. a De Goeje kiadás 31-ik lapján.

4) Azon a téren, mely *Aksu* s a pamiri fősíktól keletre eső *Khotan* város s a *Lob-nor* közt terjed s melyen át a *Kara-Kach* folyik a *Tarim* felé, a

ben fölvette az *Arslan khán* dísznevet (a khinai átírásban *A-sze-lan han*. L. „Zur Uigurenfrage von W. Schott“ Berlin, 1875, a 37-ik lapon.) Török fejedelmeknek ilyenmő díszneveikről feleszsámú adatunk van, így, hogy csak egyet említsek, a *tughzguzok* királya a „vadállatok és lovak“ fejedelmének neveztetett. Egy másik *Bogra* nevő fejedelmők az islam tanait követte s ennek fia *Ilek*, ki a *Sems ed-Daule* dísznevet kapta, 999 körül Kr. u. a samanidák hatalmának véget vetett. *D' Oksza Th.* Arslan khánt s Bograt guzz fejedelmeknek tartja, ¹⁾ ebbenazonban nyilván csalódik, mert a *hui-hu*-kkal oly gyakran érintkezett khinaiak egyik tudós írója *Matuan Lin* nagy műve *Ku-se* című cikkében *A-sze-lan han*-t a *huihuk* királyának mondja. ²⁾

A huihuk mielőtt hatalmas birodalmat alapítottak volna, a *tu-kjue* nép nagyhatalmú fejedelmének hódoltak, ki a VI. évszázban az Altai hegység *Ektagh* (talán *Ak-tagh* „fehér-hegy“) nevű hegyénél székel. Nyelvök a kirgizekéhez hasonló volt, ethnikus nevek khinai alakja (*hui-hu*) az *uigur-* (*uigu*)-ral látszik egyezni. *Spruner* Ázsiának történeti-földrajzi térképén *hui-hu* helyett a *hoeihe* alakot használja; *Reinaud* hírneves francia orientalista *Hoei-hu*-t ír s *Reinaud* ezek mellett még egy *hoei-hoei* népről is emlékezik s *Frähnek* hibául tudja, hogy e két népet összezavarta, pedig a tévedés a hibáztató részén van. ³⁾

GR. KUUN GÉZA.

szóhagyomány szerint valamikor huszonhárom város virágzott volna. Ezen földrész ősi lakosai a török fajú *maksin*-ok voltak, egy kékszemű, vereshajú s szakállú népfaj a melynek ethnikus leírása jól talál az egykori sákákra. Az említett téren több sírhalom találtatott, az egyikben ezek közül egy aranylemezzel díszített arcú női csontvázat, egy másikban egy férfiet *lovastól* s néhány sírban neffrit karpereczeket találtak.

¹⁾ „Historie de l' Empire Ottoman stb.“ a 14-ik lapon.

²⁾ Schott id. értekezése 37-ik lapján.

³⁾ L. „Géographie d' Aboulféda traduite de l'arabe en Français et accompagnée de notes et d'éclaircissements par M. Reinaud stb.“ I. k. „Introduction a la géographie des Orientaux“ (Párizs. MDCCCXVIII).

A Bánk-bán kérdéshez. *)

Érdujhelyi Menyhérttől könyv jelent meg Ujvidéken e czímen: „*Péter és Bánk-bán összeesküvése.*“ Hazafias tűzzel, élvezetes nyelven, és a mi fő: párját ritkító alapossggal és gondos szorgalommal van megírva. Magva e könyvnek ennyi: Petur vagyis Péter, a Töre fia, előbb országbíró, aztán bácsi, majd csanádi megyeispán gyilkolta meg Gertrud királynét, II. Endre feleségét. Bánkaak nem volt közvetlen része a gyilkosságban, de igen az összeesküvésben, melynek egyedüli oka hazafias és politikai volt: országos felzúdulás Gertrud német, nemzetellenes túlkapásai ellen. Mihez képest a Melind-féle „szerelmi rege költött volna el-ő tekintetre szembeötlő.“ Figyelemmel elolvassván ez értekezést, úgy tetszik nekem, hogy annak e magva érett meg legelőbb, aztán képződött körülé húsa és héja. Vagyis: daczára annak, hogy szerző hangsúlyozza, hogy főtörekvése a történeti igazságnak kritikai alapon való kiderítése volt, a mit készségesen elhiszek, ő már azon elhatározott szándékkal fogott a munkához, hogy török-szakad, de kimutatja, hogy a Melinda-affér későbbi toldalék melyhez semmi köze a kritikai történelemnek: mert már „első tekintetre“ szemébe ötlött annak költött volta.

Érdujhelyi értekezése mindig számot fog tenni árpádkori történeti irodalmunkban, és e sorok írója, a ki nem vagyok szegődött árpádistá, megnyugvással tehettem volna le könyvét, mely két órai élvezetet nyújtott, ha — mea culpa! — egy alkalommal magam is bele nem botlom vala az Árpádok korszakába.

*) Pór Antal az Erd. Múzeum VII. kötetében 1890-ben cikket írt „*Bánk-bán Melindájá*“-ról, melyben kimutatja, hogy *Bor Benedek* (vagyis Bánk) szlavón bán, később nádor, spanyol származású neje, *Tota* asszony (Katona „*Bánk-bán*“-jének Melindája) kedvese volt Gertrud királyné fivérének. A megcsalt férj ezért állott az összeesküvők élére, a kik a gyűlölt Gertrudot 1213. szept. 28-án megölték. Szerk.

A dolog így esett. Egybe kellett állítanom a Nagy-Martoniak nemzetségének történetét, mert a nemzetség legfőbb emberének, Nagy-Martoni Pálnak, 1328 és 1349 közt országbírónak bővebb ismeretére vala szükségem. Természetes, hogy a csodaszép Tota is jelentkezett és lekötötte figyelmemet. Hogy is ne! Szegényke Spanyolországból, mint a királyné udvari hölgye vetődék szép Magyarországra. Itt szerencséje akadt. Elvette feleségül egy özvegy főúr, Benedek vajda, ki utóbb hűtlenségbe keveredék, száműzeték, jószágaitól megfosztaték. Tota is elvesztette ártatlanul(?) hitbérét, még szerencse, hogy nagy későn visszanyerte.

Ki ez a Benedek vajda? E kérdés sokáig bolygatta agyamat, míg végre egy álmatlan órában, mint a villanás, nyilatkozték előttem: hiszen Benedek annyi mint Bánk; Bánknak is volt szép felesége; ő is hűtlenségbe esett, javaitól megfosztattott éppen úgy, mint Benedek vajda; mi több: az idő is jól összevág. Hátha e két név alatt ugyanegy személy lappang?

Alig hajnalodott, munkához fogtam, fölkutattam, a mit kis könyvesházam nyújthatott, és három nap alatt megszületett parányi tanulmányom, mely szerencsés volt e folyóirat VII. kötetében fölvett találni. Kételkedve nyújtám búvárlatom türelmetlen sietséggel készült eredményét, a Melinda-Totát, a mint azt „megtaláltam, vagy megtalálni véltem.“

A mit utóbb alkalmilag, mint e kérdésbe vágót, itt-ott még fölfedeztem, azt gondosan följegyzém és (öreg emberhez különben sem illő) hiúság nélkül mondhatom, mindiukább megerősödtem eredeti föltevésem helyességében, midőn ime, Érdujhelyi kiderítettnek vallja, hogy „téves alapon indúltam meg,“ „véleményem optikai csalódás, mely hasonló tényeknek, személyeknek és neveknek tagadhatatlanul érdekes találkozásán alapszik,“ de „nem felel meg a történeti valóságnak.“

Lássuk tehát Érdujhelyi részletes kifogásait, melyeket — örömmel megvallom és köszönöm — udvariassággal, tárgyilagosan ad elő.

Első kifogása az, hogy a Bánk nevezetnek Benedekből való származását nem tartja ugyan képtelenségnek, mindazonáltal azt egészen bebizonyítottanak nem látja. Mire van szerencsém válaszolni: legyen az iránt teljesen megnyugodva. Egyébiránt ha nem bízik meg bennem, és ezt senkinek rossz néven nem vehetem, üsse föl a Pá-

riz-Pápai Dictionáriumát (szebeni, 1767. kiadás, latin-magyar rész, 612. lap), ott meg fogja találni: „Benedictus: Bánk, Bene, Benke, Benkő, Benedek“; sőt ha neki ez sem elég, kérdezze meg, mint megkérdezte Csánki barátomat egyebekben, a szaktudósokat, nem esik ez rövidségével; és teheti ezt hazaiakkal, horvátokkal, csehekkel, lengyelekkel; bízom benne, mind azt fogják neki mondani, hogy Benkó, Benkő, Bankó, Bánk ugyanegy Benedekkel.

Hozzá teszem még, hogy abban az időben sem volt szokatlan ugyanazon személyt keresztnevének több változatán szólíthatni. Igy találom, hogy (Nagy-Martoni) Bertrاندot, Bertramnak és Bertalan-nak is; Dancs (Donch) zólyomi főispánt Domokosnak is; az Ákos nembeli Mic bánt Mick, Mike, Mikec és Mihálynak is írták és pedig hivatalosan írták. Szolgálhatnak több példával is, ha azon vádtól nem félnék, hogy nyitott kaput ostromlok.

„De — teszi hozzá szerzőnk — a kérdés nem azon fordul meg, Benedeknek hitták-e Bánkot, hanem azon: vajjon Bánk nádorispán azonos-e azon Benedekkel, kiről II. Endre 1221 évi oklevelében tesz említést, és a kinek javait a király elkobozta? — Benedek vajda, kiről Endre idézett oklevelében szól, fia volt Korláthnak (Konrád), kinek Imre király hűséges szolgálatainak jutalmául dús javadalmakat adott. Benedek Endrének is sok hasznos szolgálatot tett; utóbb azonban feltámadt ellene, miért is őt a király — az oklevél szavai szerint — száműzte és birtokaitól megfosztotta. Azt is megtudjuk, a királyi diplomából, hogy Benedeknek nejét Tótának hívták, ki haza-don korában elhagyva szülőföldét, Konstancia királynéval Magyarországra költözött és mind Imre, mind Endre nejének bizalmasa, társalkodó nője volt. Kétségtelen, hogy a királyi oklevélben nevezett Benedek azonos a Kézai Simon mester krónikájában előforduló Benedekkel, Konrád herceg fiával (talán inkább: Benedek herceggel, a Konrád fiával), ki a Konstancia királynéval bevándorlott Simon és Bertrand nővérét: Totát vette nőül. Kézai elbeszélése megvilágítja Endre oklevelét. Imrének neje volt Konstancia, az arragoniai király leánya, ki, midőn Magyarországra jött, kíséretében voltak Simon és Bertrand spanyol nemesek, kik itt letelepedtek. Idővel hű szolgálataikért, a krónika szerint, hatalmas birtokokat kaptak Imre királytól és minthogy családjuknak ősi vára Spanyolországban Boiotnak neveztetett el, e helyet, hol letelepedtek, Boiotnak nevezték el. Kon-

stanczia királynéval Magyarországra jött Simonnak és Bertrandnak nővére: Tota is, ki oly csodaszép volt, hogy hozzá hasonló azon időben aligha volt a kerek ég alatt. Ezen szűzet férjhez adták Konrád herczeg (?) fiához, Benedekhez, ki menyasszonyának Imre király hozzájárulásával Mártonfalvát adta nászajándékképen. Így adja elő Simon mester krónikája Benedeknek, Konrád fiának családi viszonyait. A krónika s az idézett királyi oklevél kiegészítik egymást, a kettőből együttvéve teljes képet alkothatunk és megtudhatjuk a valót.

A német származású (?) Benedek főúr, ennek ígéző szépségű neje; a nőnek fivérei: Simon és Mihály, annyira elkápráztatják az olvasó képzeletét, hogy szinte hajlandó azt hinni: ez azonos Bánk szép nejevel. Ha azonban tüzetesebben vizsgáljuk a dolgot, azon meggyőződésre jutunk, hogy ezen Benedek nem azonos Bánk-bánnal, következésképp a szép Tota nem volt Bánk neje. Mert ha föltesszük is, hogy Bánk valódi neve Benedek volt: azon körülmény, hogy Bánk a merénylet után néhány év múlva teljesen rehabilitált becsülettel ismét magas állásra jutott, míg Tota férjéről az ellenkező tűnik ki II. Endre okleveléből, kizárja a személy azonosságot. Bánk a merénylet után rehabilitálva áll előttünk, vele a király kibékült és a legelső országos méltóságokra nevezte ki, tehát elképzelhetetlen, hogy 1222 előtt javait elkobozta volna. Ellenben Benedek, Tota férje összes birtokait jóval 1221 előtt elvesztette és számkivetésbe ment. Midőn pedig 1221-ben II. Endre Totának visszaadja Martonfalvát és Boiothot, — habár a jószágelkobozást és számkivetést fölemlíti — a kibékülésről és rehabilitációról szót sem tesz. Már ha csakugyan Bánk volna a szóbanforgó Benedek vajda: a józan logika szerint, midőn a király említi, hogy vagyonát hűtlensége miatt elkobozta, egyúttal azt is föl kellene hoznia, hogy utóbb hűséges szolgálatai által hibáját jóvá tette s ezért elvett birtokainak egy részét visszaadja. De nem; nemesak hogy nem szól a kibékülésről, sőt nem is neki adja vissza a két konfiskált falut, hanem nejeének Totának és csak azért adja vissza, mivel Martonfalvát és Boiotot Tota nászajándékképpen kapta, mivel az ajándékozás Imre király és Konstancia királyné hozzájárulásával történt és mivel Tota a királyi kegyet nagyon megérdemelte állandó hűsége által. Maga a restitúció Tota kérelmére történt, ki Imre adománylevelével a kezében ment Endre király elé és kimutatta, hogy a két falu nem férjeé, ki hűtlen lett a királyhoz, hanem az övé, ki

azokat a király beleegyezésével kapta. Mire Endre belátva az igazságot, a két falut részint könyörgéssel, részint pénzen szerezte vissza és adta tulajdonosának, Totának.

Látható ezekből, hogy Endre Benedekkel 1221-ben haragban volt. Már pedig Bánk azon időben teljes mértékben bírta a királyi kegyeket. Tehát Bánk nem lehet azonos személy Benedek vajdával.

Így okoskodik Érdűjhelyi, és okoskodásának *alakja* ellen semmi kifogást tenni nem lehet. Azok, miket mond, mint a csiszolt lánczszemek egymásba vágnak. Ha a premisszák kiállják a próbát: a következtetés csattanó, mint a karikacsapás.

Azonban a premisszák nem állják ki a próbát.

Először, s ez sem éppen mellékes kérdés: honnét veszi szerző, hogy Benedek herczeg, a Tota férje német származású?

Másodszor, mivel bizonyítja szerző, hogy ama Bánk (de sőt úgy állítom, ketten vannak), kivel (vagy kikkel) 1217-től 1222-ig találkozunk a főurak közt, a rehabilitált 1213. évi nádorispán? Nem egyébbel, mint hogy a mondott időközben előkerülnek Bánk, Bankó, vagyis Benedek nevű főurak.

Egyetlen oklevél (*Árpádk. Új Okmt.* XI, 139) látszik kivételt tenni, „II. Endrének egy 1216. évről kelt levele, melyben (szerző szerint) bizonyos birtokrendezési ügyben az új tulajdonost Bánk hűséges jobbagya, az ország egykori nádorispánja által rendeli bevezettetni.“ Csak-hogy ezen oklevelet a szerző félre értette Nem azt mondja a király, hogy 1316-ban vezettette be Botkafia Tamást Legend birtokába Bankó volt nádor által, hanem egykoron, midőn Bankó még nádor volt, akkor vezettette be általa. Méltóztassék csak figyelmesen elolvasni e levelet, és rá tetszik jönni magától is, hogy nekem van igazam.

És most rajtam a sor megbizonyítanom, hogy mind azon Bánkok, Bankók és Benedekek, kiket szerző műve 31 lapján említ, *nem* lehetnek ugyanegyek a szóban forgó Bánk bánnal.

Szerző azt állítja, hogy II. Endre Bánkra, kit előbb annyira szeretett, a merényletben való bűnrészessége miatt megharagudott. Bánk elvesztette ekkor nádori hivatalát, 1213 ősztől 1217-ig nem viselt állami hivatalt; de ez utóbbi évben kibékült vele a király, megtette Szlavónia bánjává, 1221-ben országbíróvá és Fehérmegye ispánjává a királyné udvarbírájává, 1222-ben királyi udvarbíróvá és bodrogi főispánná; 1222-ben találjuk utoljára megemlítve mint országbírót és

fehérmegyei ispánt. És ugyanezen Bánkról, miután a király őt kegyelmébe (állítólag) visszafogadta, szeretetével és az ország számos főméltóságával (állítólag) újra megajándékozta, 1240-ben (valósággal) azt olvassuk (*Hazai Okmt.* VIII, 36.), hogy jószágaitól megfosztatott, nem talán valamely újabb keletű fölségsértésért, hanem az 1213. évi konspirációért, melynek következtében Gertrud királynét meggyilkolták, de a melyet a király neki rég megbocsájtott: hát bocsánatot kérek a kifejezésért: absurdum arra még csak gondolni is, hogy ezek a Bánkok egy és ugyanazon személy legyenek.

Adjuk elő a dolgot ad captum. Jeles emlékü Andrássy Gyula gróf részt vett az 1848—49. évi szabadság-harcban; e miatt halálra ítélték; de mert esetleg nem állott a kötélnek: csak a nevét tisztelhetette a bitó. Aztán amnesztiálták, megtették miniszternek, és ha most, miután elhúnyt, elkoboznák javait az 1848—49. iki eseményekért: ugyan mi volna ez? Gyöngéden szólva: képtelenség, absurdum.

Az optikai csalódás megesik a történetírón, főleg ha tárgya kissé távol esik, nincs kellőn megvilágítva és a kritika szeme nem eléggé fegyverzett. Megegett másokon is, megegett rajtam is, megesik azokon is, kik utánunk a szép föladatot tűzendik ki: patriam illustrare. Szégyennek annyira nem tartom, hogy néhányszor már önmagamot javítottam meg, és ma is azt állom, a mit egy alkalommal megírtam: a ki azt hiszi, hogy hibátlan történeti művet írt vagy írni fog, az szégyelje magát, mert a legnagyobb hibában leledzik, melynek nevetségés neve az önhittség.

Készséggel megismerném tehát, ha Érdújhelyi valamely tévedésemet kimutatta volna. Hanem ebben ludasnak nem érzem magam; de igen abban, hogy szerző művének egyes sikerült részeit, például régészeti kutatásait Bélakútról, Ó-Péteváradjáról, a péteváradai erődről stb. egy részről kellőleg nem méltányolhatom; más részről némely más tévedései bírálatába nem bocsátkozhatom.

Arról azonban nem mondok le, hogy egykoron talán megírom még a Bánk bán történetét, pedig — hacsak újabb, az eddigieknek ellentmondó, fontos adatok föl nem merülnek — a Melinda-affér *hibbítésével*. Nem hiszem azonban, hogy akkor is e történeti felfogásnak „utolsó védője“ maradjon

A természettudományi felfogás a politikában.

(Befejező közlemény.)

Egészen más szempont alá tartozik annak megítélése, hogy mennyiben volt jogosult Comte bizalma elveinek erejében. E tekintetben csakugyan elérkezett ideje annak is, hogy egy tekintetet vessünk Comte pozitív vallására, mely ezen elvek betetőzését képezi és teljesen elüt minden eddig létezett vallástól, mert csak tudásból állana, s így vallás volna hit nélkül.

E vallás szerint a „világ“, „tér“ és „emberiség“ képében egy új szent háromság alkotja az istenséget. A főszerep azonban a legmagasabb ösmert ténynek, az „emberiség“-nek jut, s így e vallásban az ember foglalja el az eddigi isteneknek a pozitívizmus által üresedésben levőnek nyilvánított trónusát. E „nagy lény“-ből, mint imádat tárgyából, ki vannak zárva a méltatlan emberek, ellenben hozzátartozóknak tekintetnek, s így az istenség alkotó részét képezik a hasznos házi állatok.

Az „emberiség“ jelképes alakja Máriára emlékeztetőleg egy 30 éves nő, ki fiát karjaiban tartja. Szobra a templom szószékének háta megett áll, s arczképe körmenetek alkalmával a zászlókon körülhordoztatik. Ezt a főistent az őrangyalok veszik körül, ezek között pedig az imádat legfőbb tárgya az *anya*, a *hitves* és a *leány*. A vallásos szertartásoknak legfőbb alkatrészét a 9 társadalmi szentség képezi, ez pedig az életnek különböző mozzanataiból áll, melyek különös ünnep tárgyául szolgálnak. Ilyen mozzanatok: a mikor az ifjú bemutatatik a társadalomnak (a bemutatás), a mikor az életbe lép (a belépés), hivatást választ, megházasodik, visszavonúl, meghal, s végül még egy — a mi azonban már nem az ő dolga, hanem helyette a nagy szereppel bíró papság ünnepies ítélettel végez el — a mikor t. i. az „emberiség-isten“-be bekebeleztetik. Ezen szertar-

tásos incorporatio után, az illető hamvai a köztemetőből az „emberiség“ temploma körül elterülő szentelt berekben helyeztetnek el. Az erre méltatlannak ítélt tetemei azonban az elkárhozottak sírmezejébe vitetnek.

Az istentiszteletre méltóknak ítélt emberek sírjai között állanak a templomok, melyeknek tengelye a religio központja, Páris felé lesznek irányozva.

E vallásban az ima az egész élet eszménye, naponként háromszor végzendő, s összesen 2 órát vesz igénybe, a hála, szeretet nyilvánulásán benne az „emberiség“ és ennek méltó képviselői iránt; de esedezést is foglalhat az ima magában, például azért, hogy „gyöngédebbek“, „alázatosabbak“ vagy „bátrabbak“ legyünk. Az eddigi keresztvetést a fejtető megsímogatása fogja helyettesíteni, t. i. a kéznek a fejtetőtől előre a homlokhoz való vonása: ez által „a szeretet, rend és haladás agyi szerveit érintvén.“

E sajátságos vallás önként érthetőleg kizárólagossággal ruháztatik fel, s ép ezért társadalmi berendezéssel a vallás a legszorosabb viszonyban állana. Így a mai világi hatalom a papok kezében volna s kifelé a diplomatiái feladatokat is ők teljesítenék, befelé pedig az egyes ember életének minden mozzanatában segédkeznének. Királyok módjára ők kennék fel az embert, midőn az életbe lépne és halála után a végítélet bírói feladatát közelebb hozván, ők mondanának ítéletet lefolyt élete felett. Ők látnák el szellemi javakkal az emberiséget, még „a szükséges költői termékek előállítását“ is magukra vállalván, habár megengedtetik, hogy e részben a nők és proletárok is kezükre járjanak.“ A nőknek máskülönb en csekély joguk van ezen társadalmi rendben. Nemcsak szavazati joggal nem fognak soha bírni, de még örökösödési joggal sem. A férfiúnak ugyan kötelessége gondoskodni a nőről, de a házasság annyira felbonthatatlan, hogy az egyik fél halála után sem léphet a másik új házasságra. A papság gondoskodik arról is, hogy a legnyomósabb ok nélkül állásán és foglalkozásán senki se változtasson, ellenben a nevelést és a munkát mindenki megkövetelheti a társadalomtól. Hogy aztán ezen a társadalmi renden holmi forradalmi szellemek esetleg csorbát ne üssenek, bizonyos titokzatossággal vétetik az egész körül. A pozitívizmus ugyanis azt tartja, hogy a sociologia a tudományok hierarchiájában a legmagasabb fokon állván, sok tudás

kell ahhoz, hogy azt valaki tanulmányozhassa. Innen a nagy tömeg teljesen el van zárva a társadalom alkatát tárgyzó kérdéseknek még szóbahozatalától is, hanem csak az alkalmas szellemű férfiaknak egészen szűk köre lesz hívatott ezen kérdésekben eljárni.

Ezek Comte vallásának főbb vonásai. Láthatólag van benne a jó háziállatok képében bálványimádás, egyiptomi papuralom és kaszt-szellem, modern socializmus, sok képzelgés, még több szertartás; de nincs a mi a lelket a föld porából eszmény felé bírná emelni: nincs benne hit. Imádatának tárgya egy igen sok gyarlósággal felruházott véges lény: maga az ingadozó és törekeny ember. Az önimádás ezen dogmája az eredmény után ítélve nem volt alkalmas a hittérítésre, mert formailag ugyan utánzata a katholicismusnak, lényegre nézve azonban messze elmarad minden eddigi vallás mellett. A pantheistikus természetimádás például szintén egy adott és ösmert tényt fogad el legfőbb lénynek, t. i. a bennünket környező természetet, de még ez is a Comte tér-föld-emberiség-istenénél egy sokkal általánosabb jellegű és magasabb rangú fogalom, mely felöleli magába a nagy mindenség tudott vagy sejtett összes tüneményeit s oly termékeny alapgondolat, annyi eszményt felbír karolni, hogy a természeti tüneményeket realistikus alakjaiban imádó egyiptomi valláson kezdve, az eget emberfölötti lényekkel benépesítő görög mythologia magas rangú költészetéig adott anyagot az emberi elmének. Comte vallása azonban bizarr szokatlansága mellett sivár és terméketlen, mert az emberi elme egy mindent megfejtő végok és földi mocsoktól ment eszmény után sovárgó örök vágyának nem tesz eleget, mert mint tudás nem elég hitnek. Hellwaldot például inkább értjük, midőn nyers eredetieskedésében azt állítja, hogy a tudománynak feladata minden eszményt megsemmisíteni s az ideálok hiábavalóságát, semmiségét kimutatni. Feladata bebizonyítani, hogy az istenben való hit, a vallás csak csalás; az erkölcsiség, egyenlőség, szeretet, szabadság, emberi jogok megannyi tévedések és hazugságok; de azért később mégis csak beösméri, hogy mindezen tévedések, bár mindig más és más alakban, de élni fognak, míg az emberiség élni fog. E faragatlan szavak konstatálják legalább a Comte törekvésének lehetlenségét, hogy t. i. kizárólag pozitív, tudományos tudásból eszmények és hit nélkül vallást lehetne csinálni. Arról az ellenmondásról azután feleljen Hellwald, hogy miért kellene a tudománynak üldö-

zőbe vennie a vallásos hitet, a mikor általános beösmérés szerint a kezdő és végokra, a dolgok belső lényegére a tudomány soha sem bír világot vetni és Hellwald szerint is a hit birodalma örökre fen fog állani, a miben egyszersmind az is el van ösmerve, hogy nem is épen olyan bizonyos, miszerint ez a világ merő hazugságokból állana, hiszen akkor a tudás már régen szétrombolta volna. De nincs is kilátás arra, hogy a pozitív tudás egyáltalán kiirthatná a vallásos hitet; sőt azt tartjuk, hogy hovatovább még inkább meg fogja azt szilárdítani; és a mint tudomány nem jöhetett volna egyáltalán létre pusztá feltevésék és hiedelmek nélkül: úgy a valódi tudás egy felől rombol, de másfelől épít a hit birodalmában. Mert való ugyan, hogy főképp a természettudományok a bennünket környező jelenségekből igen sok titkot megfejtettek, a melyek azelőtt vallásos misticizmus homályába voltak burkolva — s ezen az úton az újabbkori kutatás nemcsak a babona, hanem a dogma világában is nagy pusztítást vitt véghez — a ki azonban elfogúlatlanul tekint a tudományosan képzett ember eszmevilágába, kénytelen beösmerni, hogy ép a tudományos kutatás olyan rejtett titkok elé vitte a művelt lelket, annyi fönségét, magasságát és mélységét tárta fel a természetnek, s ez legparányibb alkotásában úgy mint mérhetetlen nagyságában oly végére mehetetlen, hogy csak növekednie kell a tisztelőnek és csodálótnak amaz ösmereetlen sejtett forrás iránt, a honnan e sok szép és nagy jelenségek erednek, a hol ez a sok mély titok bár feltevésszerű megoldást talál. A képzett ember, egy műveletlen egyénnel téve összehasonlítást, többet tudva, több csodás titkát is ösméri a világnak, melyekhez csak hittel lehet közeledni. Igaza van Spencernek, hogy már csak feltételezése az ösmereetlen végoknak magában foglalja az elősmérését annak, hogy ilyen létezik.

A pusztá tudás természeténél fogva sem helyettesítheti a vallást, már csak azért sem, mivel szerfelett kevés a mit tudunk és tudhatunk ahoz képest, a mi környezetünkben minden lépten-nyomon kérdésként nyomúl elénk, s megfejthetetlen talány. Azért tehát vallás ugyan volt és van kivétel nélkül minden népnél, de a Comte által tervezett és Páris felé tekintő pozitivistá templomokból még egy sem épült meg. Elég bizonyosága ez annak, hogy nem az emberiségen múlik az, miszerint nagy emberek jótéteményeit elfogadjá; hanem az emberek tetteinek és eszméinek nagyságában rejlik azon tulajdonság,

hogy hódítson és mozgásba hozza a nemzeteket. Ha azonban Comte követői úgy hinnék a mesterrel, hogy a fennebb ösmertetett vallás az evolúciónak természetes következménye: akkor is, bár merőben ösmeretlenek olyan fizikai törvények, melyekből e vallás levonható volna, ezen fejlődés olyan terméket hozott létre, a melyet nem akar magéénak elösmerni. Sejthető tehát ebből is, hogy sem az időnek, sem a feltartóztathatatlan törvényeknek, hanem csak egy elmélkedő főnek a gyermeke, a ki háládatlanul árt a szülői tekintélynek.

Visszatérve tehát ezen szakasz kiindulási pontjához t. i. a nagy emberek befolyásának kérdéséhez; a nélkül, hogy e sok ágú problémát ezen elmefuttatás keretében kimeríthetőnek tartanók, azon végkövetkeztetést vonjuk le, hogy nagy társadalmi átalakulások, vagy a haladás követelményei minden valószínűség szerint megtalálják a keresztülvitelre alkalmas férfiakat is, és bár általános történelmi tény a nagy emberek tömjénezése, a mi azt mutatja, hogy a kedvező viszonyokon kívül magában az egyénben kellett laknia a tisztelet okának, némely nagyságok még mégis csak azért váltak ki, mivel a világtörténelmi események túlnyomó részében egy kézbe összpontosított hatalom nélkül bármily tömeg is tehetetlen lett volna. Viszont bármily nagy képesség alkalmas külviszonyok nélkül ösmeretlen mennyiségnek marad. Mindazonáltal a valódi tehetségek létrejövetele, munkássága és a társadalomban uralkodó törvények kényszere között a kapcsolatot felállítani lehetetlenségnek tartjuk. Semmiféle fizikai törvényből nem lehet azt kiolvasni, hogy a maga idején egy Schakespearenak, Byronnak, Rafaelnek, Bethovennek kellett és kellend jönnie, még pedig teremtő elméjük megszabott világával. Hogy a sokat hangoztatott társadalmi szükségesség miként hagy cserben e kérdéseknél: talán legjobban igazolja azon tünemény, hogy az évek hosszú során át az elősorolt tehetségek nagysága folyton csak növekedik, alkotásainak ösmerete az általánossá lett műveltség szükségletévé vált s ezrivel iparkodnak nyomdokukba lépni, a nélkül, hogy a hívatottakat manapság oly igazán megbecsülő társadalom párjukra találja. Ép ily tekintet alá esnek a gyakorlati és tudományos igazság felfedezői, a szellemes csel vagy merészség által diadalokat arató hadvezérek, a nagyszabású államférfiak és mindazok, a kik termékeny gondolat segítségével hol kis körre, hol a népek millióira átalakító hatást gyakorolnak.

Ezen feltevés mellett szól az is, hogy a legüdvösebb eszme is igen sok esetben a kortársak részéről merev ellenzésre talál, s nyomról-nyomra kimutatható, hogy ugyanazon műveltségű és állapotú környezetben miként tesz hódításokat és szerez magának örökéletet. Ha ezen gondolat nem az illető egyén, hanem a társadalom szülötte volna: akkor miért feszítette keresztre az embert, míg eszméi előtt később fejet hajtott? Viszont volt eszme, mely hirtelen magával ragadta a hiszékenyeket, s miután káros következményeit megkeserülte a társadalom, örökre letűnt a láthatárról.

Vannak viszont gondolatok, a melyek megtevéen hódító útjakat, ismét elaluszának, s talán évszázadok vagy évezredek múltán egy előkerült papirus göngyölegén, vagy kiásott szoborban feltámadnak és ismét csodálókra találnak az emberek között.

Általában pedig alig volna hihető, hogy a görögök és rómaiak semmiféle hasznát sem tudták volna venni a puskapornak, a könyvnyomtatásnak, a gőz és villany erejének s ha feltaláltattak volna, még igénybe sem veszik vala; másfelől a jövő századok sem fognak semmi olyast feltalálni, a minek a mai kor is hasznát vehetné, miután az evolúció elmélete szerint, a társadalom mindent létrehoz, a mire neki szüksége van.

Ez állításnak ellenkezője még nem zárja ki annak feltevését, hogy a társadalmi szükség csakugyan a legtöbb áldásos gondolatnak szülőanyja és hogy a legszebb eszme sem verhet gyökeret, ha nincsenek meg életéhez a kedvező külső viszonyok. Szóval, a mint nem ösmerünk semmiféle feltétlent e földön, legfelebb képzeletünk alkotásában: épen úgy nem találunk feltétlen igazságra sem. Annyira nem, hogy különböző szempontokból tekintve, ugyanazon dolog ellenmondást is rejthet magában, a nélkül, hogy megszűnnék igaznak lenni. Ezen feltevés bővebb kifejtése messze elvezetne bennünket politikai feladatunktól, de érintenünk kellett álláspontunk igazolására, a midőn a természettudományi iskola hívei minden természeti tüneteményre nézve elfogadják ugyan a viszonylagosság tanát s a belviszonyoknak a külsőkhöz való alkalmazkodásában találják az egész élet problémáját, csak saját elveikre nézve tagadják meg az alaptant s azokat abszolút természettel ruházzák fel. Nem csudálkozhatni ily körülmények között, hogy elveik gyakran a legtheoretikusabb bölcselek és legmerevebb absolutista politikusok felfogásá-

val vágnak össze, mint a hogy például Pulszky Á. Hobbest mutatja be a Bp. Szemlében, nem is a legtökéletesebb, hanem utólérhetetlen politikai módszer képviselőjéül.

Úgy Hobbes, mint a pozitív tanok hirdetői a feltétlenül mindenben érvényesülő örök törvényeket veszik alapkiindulási pontnak. E törvények, a mint azt főként Spencer hangsulyozza, nem tűrnek semmiféle kivételt, tehát oly megmásíthatatlan következetességgel működnek még a társadalmi tüneményekben is, mint a milyen bizonyossággal kiszámítható az elyipsis egyik darabjából a bolygó egész pályája; a miből következik, hogy azon esetben, ha a társadalom törvényeit is ép oly jól ismernők, miként ösmerjük az anyagi világ számos alaptörvényét: akkor azt is meg bírnók mondani, hogy valamely ember életének ezen vagy ama pillanatában mit fog gondolni? mikor milyen népgyűlés fog tartatni? azon minő határozatok hozatnak Krisztus után a negyedik évezredben?

Bármily különösnek tessék, de ha egyszer elfogadtuk a pozitivizmus alapelvét, mely szerint semmi sem történhetett és ezután sem történhetik másként, mint a hogy történt és a mely sorban a dolgok menetét a természetnek kizárólagosan működő törvényei a jövőre nézve előírják: akkor csakis a most vázolt következetességről szólhatni, mert hiszen — úgy állítják — le kellene örökre mondanunk még arról is, hogy a társadalom tudomány tárgyává lehessen, ha az ok és okozat egymásból eredő vaskövetkezetességű törvényeit előre nem látható véletlen vagy szeszélyes emberi akarat össze-vissza kuszálhatná. Ha a tudománynak ösmeretlen, nem is sejhető ilyen tényezőkkel kell számot vetnie, akkor nem lehet benne sem tudás, sem rendszer.

Kétségtelen, hogy itt egy olyan tétellel van dolgunk, mely a társadalmi tudományt illetőleg alapfogalmaink egész világára kihat.

Részünkről szintén azt valljuk, hogy ok nélkül semmi sem történik a nap alatt és minden tünemény, még a szellemieket sem véve ki, ok és okozatok láncolatából ered. Úgy véljük azonban, hogy a nagy tévedés abban a feltevésben rejlik, mintha minden okozatnak kivétel nélkül csak az lehetett volna oka, a mi épen volt, és a tüneményeket előidéző okok oly előre megszabott úton járnának s oly szigorú rendben sorakoznának, hogy ki van zárva, miszerint az egyik a másikkal szerepét felcserélhetné az okozat létre-

hozatalában. Mondjuk, hogy a fedélről lehulló cserépnek feltétlenül épen egy közkatonát kellett agyon sújtania és nem a köztársasági elnököt, kinek a halála miatt bekövetkező elnökválasztásnál egy egész országot feldúló forradalom állott legyen be. Vagy annak a csatában eltévedt golyónak, mely egy nemzetet fosztott meg legtehetségesebb vezérértől, a természet előírt örök törvényei szerint épen egy életet kellett kioltania, a helyett, hogy egy érzéketlen fatörzsben akadt volna fenn. Szóval, a pozitívizmus, Budha és az ezeknek nézeteivel rokon praedestinacio tana nem akar tudni a véletlenről, melyet a fátum képében a görög és római hitvallás maguk az istenek fölé helyezett hatalomnak ösmert el. Holott ez a véletlen egész bizonyossággal létezik és annál nagyobb szerepet játszik, minél több forrásból különböző irányokban kiinduló erők pályájukon sűrű érintkezésbe jutnak egymással, az az épen a társadalomban. Azon kétségbe nem vont igazságból, hogy minden okozatnak van oka, még távolról sem következik, hogy az örök törvények azt is meghatározták volna, hogy az okok felkeressék, a maguk idején fel is találják és a praedestinált helyen és időben létre is hozzák a nekik szánt okozatot; hogy a fedelen esésnek indult cserép megálljon útjában a végre, hogy épen a megmásíthatatlan törvény által neki szánt rangú, korú és gondolkozású egyént üsse agyon. Már pedig így vagyunk az emberi élet túlnyomó tünetényeivel, s a mit sorsnak, szerencsének nevezünk a legtisztább tudás szerint nagy szerepet játszik kivétel nélkül minden ember életében, korántsem ábrándozás, hanem való tény, melyben előírt törvényszerűséget feltételezni is lehetetlen. Lehetetlen, mert a logika is kizárja azon feltevést, hogy az erők, a melyek akár eredtek egy forrásból, akár nem, ha egyszer többféle irányban és különböző célzattokkal útnak indultak — pl. ha a hideg és meleg, éjszakai és déli szelek, víz és tűz, életerő és pusztulás, és ehhez hasonló erők érvényesíteni akarják magukat, egymással való kikerülhetetlen összeütközéseik csak előírt helyen és időben mehetnek végbe. Igenis feltehető, hogy ezen oknak ilyen okozatot kell létesítenie; de az nem következménye sem a természeti törvényeknek, sem a logikának, hogy minden ok kizárólagos bizonyossággal ne volna kiteríthető megszabott pályájáról, s megkésése ne hozná létre épen az ellenkező eredményeket, mint milyennek előidézése természetében áll. Egy példa talán jobban megvilágosíthatja ezen bonyolult és nehéz problémát. Mondjuk, hogy

hamburgi bőrökkel hurezoltatott be a kolera bacillus hazánkba, a minek következtében egy virágzó ország lakosainak tekintélyes része esetleg elpusztúlhatna. Vajjon állítható-e az komolysággal, hogy feltétlenül működő örök törvény írta elő, miszerint ott, a hol ezen állatbőrök voltak, épen élő kolera-bacillusok is legyenek; hogy azok épen ezen bőrökre tapadjanak; hogy egy budapesti kereskedőnek épen Hamburgból kellett épen ilyen bőrt rendelnie és a hamburgi kereskedő nagy raktárából törvény szerint épen azt küldje, melyen bacillus él; hogy ezen bacillusokat szellő útközben a bőrökről le ne kapja, s valamely elem meg ne ölje; de aztán Budapestre érkezve viszont kapja le és épen olyan egyén gyomrába jussón, a kinek szervezete a helyett, hogy megölte volna a bacillust, maga pusztult el miatta; hogy továbbá a hatóság későn és rosszul dezinficiáljon stb. stb. Vajjon, kérjük: van-e olyan logika, mely azt követelné, hogy ezúttal megmásíthatatlan természeti törvény, ember által meg nem változtatható következetességgel idézte elő Magyarország katasztrófáját?! Feltéve, hogy e katasztrófa a hamburgi bőrök behurcolásából eredett. Már pedig itt tisztán természettani tümenényekről van a szó, s még sem tehető fel a bacillus, az ok, és a pusztulás, az okozat között a törvény által előírt sorrend. Mennyivel kevésbé állhat ez a törvény az ember szellemi világára nézve, a vélemények, gondolatok, nemzeti, vallási, egyesületi felfogások, szokások, divatok harcában, millió és millió egymástól mind, mind különböző ember érdekeinek és céljainak egymással való küzdelmében.

Ha azonban már most azt állítanók, hogy a társadalom felett ilyen formán nem uralkodnak törvények: akkor a másik megbocsáthatatlan túlzásba esnének. Közélből tekintve egy nyüzsgő város mozgékony lakosságát, a műveltségnek, foglalkozásnak, érzelmeknek, gondolatoknak oly tarka és változékony raját találjuk, melyben a legnehezebb feladatok közé tartóznék általános természetű vonásokat fedezni fel. Távolabbról tekintve azonban a tarka tömeg egynemű gomolyt mutat, s ezerféle mozgás és szó zűrzavara egyenletes morajjá egyesül. Minél távolabbról tekintjük a földet, annál inkább elenyésznek a különbségek, az egymásra agyarkodó ellentétek, és törnek előtérbe az általános jellegű vonások; mígnem egy szomszéd bolygóról tekintve, földünk is csak olyan planéta, mely minden rajta levővel rabja egy megmásíthatatlan asztronómiai törvénynek. Ha ezen tör-

vény szerint egykor ki kell hűlnie a földnek: természetszerűleg az összes emberiség egész kulturájával sorsát ki nem kerülheti, s a meleggleggel hagyja ide a földet. Vagy minekutána törvény szerint a sarkokon örökös tél uralkodik: az emberi nem terjedése most is fejet hajt e törvénynek. Így érvényesülnek a természet általános törvényei a társadalomban és minden emberi szervezet berendezésében, életrendében; sőt az anyagiaktól eltekintve, szenvedélyeiben, lélektanában, gondolkozásában oly cikkekbe szedhető törvények uralkodnak, melyeket, ha mind nem is ösmerjük, de a többiek létezése folytán őket feltételeznünk kell. A miben részünkről a kételkedéshez bátorságot meritünk, csak az, hogy ezen általános érvényű törvények annyira lefognák és kitöltenék az egész mindenséget, hogy rajtuk kívül a véletlen eshetőségeknek tér és idő egyáltalán nem jutna: szóval, hogy minden ez életben az alvó csecsemőt mosolyra keltő szép álmokig csak úgy történhetett, miként történt eddig, és csak úgy történhetik ezután, miként az ide vetett sorok utolsó vonásáig az örök törvények által előnkbe van írva. A természet törvényei csak azt követelik, hogy valamely jelenségnek így vagy amúgy kell lefolynia, ha t. valamely más zavaró erő közbe nem lép. Ezen zavaró körülmény is — fogadjuk el — csak a maga természetadta törvényei szerint lép fel; de már az, hogy hol és mely erővel ütközék össze, a szélnek eredt kolera bacillus szikla helyett emberi táplálékra szálljon, a leomló fal épen embereket ne vegyen útjába, a jégverés erdő helyett vetésen járjon, stb. stb. mindez nem törvény, hanem véletlen műve s az ó-kor klasszikus népeinek, a kiktől művészetet, irodalmat, jogot tanúltunk, bizonyára meg volt alapos okuk arra is, hogy ezt a fátumot a nagy természetben működő minden erő felett álló hatalmasságnak tartsák, a melynek a céltudatos istenek is fejet hajtani kénytelenek.

Ha azonban van véletlen, az az a tüneményekben egy oly tényező is, mely nem működik szabályos egyenletességgel és kétségeket kizáró következetességgel; s ha bizonyos, hogy e tényező a tüneményekben érvényesíti magát: akkor az is bizonyos, hogy mindenben feltétlenül érvényesülő törvényekről többé nem szólhatunk.

Spencer erre nézve ekként nyilatkozik: (Social Stat. 55. l.)
 „Nincs más alternativa: vagy van a társadalomnak törvénye, vagy nincs. Ha nincs: akkor nincs rend, nincs biztonság, nincs rend-

szer tüneményeiben. Ha van: akkor olyan, mint a mindenség más törvényei, — biztos, hajlíthatatlan, mindig aktiv és nincsenek kivételei.“

Azt tartjuk, hogy a metafizikai bölcsekedéseket oly kérlelhetetlenül elítélő természettudományi iskola itt ismét egy, minden tapasztalati alapot nélkülöző s rosszul felállított syllogizmus vermébe bukott. Mert a mily joggal mondható, hogy vagy van, vagy nincs törvény a társadalmi tüneményekben: ép oly joggal állíthatni, hogy némely tüneményekben van, másokban nincs; sőt e mellett még azt is, hogy törvény minden tüneményben van, de kivétel nélkül egy törvény sincs, vagy a mutatkozó kivételek felett is túlsúlyra emelkedő általános érvényű törvény kevés van. Maguk a természettudósok előtt sem ismeretlenek a kivételek által útból kitérített természeti törvények; és a mint az időjárásra nézve bizonyos visszatérő jelenségekből, tegyük fel a bizonyos idő alatt bizonyos számmal következően jelentkező nyugati szelekből, avagy a hold, a föld és nap törvényszerű viszonylataiból megközelítő, tehát épen ezért nem feltétlen bizonyossággal bekövetkező, hanem a kivételeknek tért hagyó törvények állíthatnak fel a meteorológiában; épen így a társadalmi tüneményekben is csak hozzávető megközelítő törvényeket ösmerünk, a mint ezt Mill Stuart Logikájában meggyőző erővel ki is fejté.

Ezen törvények minél általánosabb jelleggel bírnak és minél nagyobb tömegekből meríttetnek, annál több bizonyosságot rejtenek magukban; de szűkebb körben többé nem mint törvény, hanem csak mint véletlen szerepelnek; épen miként az egésztest felőlelő távlatból a földgömb is a tekegolyónál simább felületű szabályos idom; míg közelből hegyeivel-völgyeivel merő ellentéte a szabályos sík felületnek.

Van tehát törvény a társadalomban is; de nem minden tünemény követ törvényt és nem minden törvény feltétlen.

A törvények kérdésével a legszorosabb összefüggésben áll az emberi szabadakarat problémája, a mennyiben pozitivistá felfogás szerint egyáltalán nem juthatnánk végkövetkeztetésekhez akkor sem, ha az eszmék képződése és átalakulása az egyesek akaratától függne és nem volnának egy megmásíthatatlan rendnek alávetve.

E sorok egyáltalán nem tartanak igényt arra, hogy magas böl-

cselmi problémák megoldásául tekintessenek, s így távol áll tőlünk az is, hogy a determinizmus és indeterminizmus annyit és oly mélyen tárgyalt nagy kérdésével behatóan foglalkozzunk. A filozófia nem lévén szakmakörünk, csak annyiban képezheti tárgyalásaink alapját, a mennyiben és a hol a politikával érintkezik s ha mégis bölcséleti elvekkel foglalkozunk, sőt részben fejtegetőleg lépünk fel, mindezt csak azon kényszerűség hatása alatt tesszük, mivel alaposággal nem kezdhetni a politika tudományához a legfőbb alapelvek megállapítása nélkül; ha pedig vannak ilyen elveink, szükségképpen indokolnunk is kell azokat.

Nem érezzük tehát hivatottnak magunkat a determinizmus nagy vitájában bíróképpen lépni fel; de úgy tűnik fel előttünk, hogy a két egymás ellen harczoló iskola közt nem létezik azon éles ellentét, milyennek az fel van tüntetve, s bizonyára elkövetkezik az idő, a mikor a két felfogás között egyetértés jó létre, akként, hogy a pozitivista el fogja ösmerni, miszerint igaza van Kantnak, a mikor az akaratot egészen új cselekvési sor kezdetének tekinti, viszont igazuk van azoknak is, a kik ezen akaratot az ember belső és külső világból eredő szükségszerű következménynek veszik.

Részünkről nem képzelünk olyan akaratot, mely ne állana az ember indúlatait, hajlamait, meggyőződését alakító okok befolyása alatt, sőt minden valószínűség szerint minden akarat az egyén egész múltjának, sőt elődeinek is, ezer előző véletlen esemény és ezer előző más öntudatos akaratnak a jelen viszonyai által befolyásolt szülötte. De bármiként és bárhonnan eredt, mégis csak el nem tagadható valóság, a mely ha fellép, mint új tényező követel magának szerepet a társadalomban, és mint ilyen, a hol csak jelentkezik, mindennütt új társadalmi tünemények új cselekvési sor szülőanyjává lesz.

Ha ezen elvet elfogadjuk: azon másik fontos kérdés áll elénk, vajjon a társadalmi tudományokban azon alaptényezőket és viszont ezeknek eredetét kutassuk-e, a honnan például egy erős meggyőződéssel bíró férfiúnak önmagához következetes akarata, vagy a mi keveset változtat az akarat lényegén, pillanatnyi felhevülés közreműködése folytán létrejövő akarata eredett, avagy az akaratot úgy, a mint van, fogadjuk el társadalmi faktornak? A felelet bizonyára attól függ, hogy az első módszer kecsegtet-e eredményekkel? Tekintsünk e végre egy gyakorlati példát, s kísértsük meg vajjon a biologia, a

miben Comte hívei még megtűrik a társadalmi ember gondolkozás-módja kulcsának keresését, vagy a lélektan, a mit még Spencer elfogad létező tudománynak, rá tudna-e vezetni például a kis Potter akaratának keletkezésére, a ki tudvalevőleg játszani *akart*, a helyett, hogy a gőzgép csapját nyitogassa s feltalálta miként végezze az ő feladatát maga a gép, ez által nagy mértékben előmozdítván, hogy a gőzerő a világ egész kulturáját átalakító útjára kelhessen. Ugy tartjuk, minden habozás nélkül határozottan állíthatni, hogy sem a világ összes szerves lényeinek, sem a vad népek szokásainak, sem a biológiának, sem a psychológiának tanulmánya nem fogna rávezetni soha, hogy 100 év múlva egy második kis Potter játzó kedve nem fog-e esetleg a léghajón olyszerű javítást létrehozni, mely új irányt ad az összes társadalmi fejlődésnek. Könnyű tehát belátni, hogy ezen a nyomon a politikában a biztos jövőmondás tudományára sohasem jöhetünk reá. Már pedig a pozitív tan nemcsak jövőmondást, hanem az eseményeket megmásíthatatlanul kormányzó törvények ösmeretének alapján a legapróbb részletekre kiterjedő biztos tudást feltételez, hiszen összeomlanék az egész szerkezet, ha csak egyik oszlopa ösmeretlen volna a tudás előtt. A Potter akaratának létrejöveteléhez tehát a gyermek találékony elméjének, a játszótársak lármájának, a gőzgépnek, a gőzgép mellett való alkalmaztatásának milliókra menő összes előző és az adott pillanatra összeműködő tényezőit következményeivel egyetemben a fizikai törvények ösmeretének alapján kétségtelen bizonyossággal kell tudnia a pozitivistának, hogy tanait megvédelmehesse. Bizony pedig e tudás a nehezebb feladatok közé tartozik, a mi kiviláglik azon körülményből is, mely szerint az emberi elme a három tényező összehatása folytán létrejövő következményeket sem bírja kiszámítani. Miként számíthatná ki tehát annyi ezer tényező összehatásának eredményét, mint a mennyi egy gyermekelmében megvillanó röpke gondolat létrejöveteléhez közreműködött? És ha élnők is kiszámítani, e célra meg az összes előző tényezőket ösmernünk kellene, a mi pedig emberi elmének ismét nem adatott. Ezen az úton tehát lehetetlen az előrehatolás, ha t. i. minden körülmények között csalhatatlan törvényekről szólunk, a minőt Spencer társadalmi nyugtanában a fennebb idézettek szerint követel. Csalhatatlan törvényekről csak azon esetben szólhatunk, ha először ösmerünk minden tényezőt,

a mely valamely tünemény létrehozatalához közrehat, és másodsor, ha számtani biztossággal kibírjuk számítani az ezen tényezők közreműködéséből származó eredményeket. Mindkettő a társadalmi tudományok terén merőben lehetetlenség, s így bármennyire kívánatos volna, le kell mondanunk a biztos törvény kilátásairól, de egyszersmind arról is, hogy a szerves organismusok és azok élettanából, tehát a kezdő okokból kiindulva a társadalmi tüneményeket megfejtessük.

Felmerül tehát a kérdés: vajjon a társadalmi tudományokkal foglalkozónak felesleges-e ezek szerint a természettudományokkal és ezek között a biológiával foglalkozni?

Egyáltalán nem felesleges, sőt szükséges. Csak azon reménységről kell lemondanunk, hogy kizárólag a természet tanulmányozásából az erkölcsi világot kormányzó törvényeket is kiolvashatjuk, és hogy abszolút érvényű törvényeket a társadalomra nézve egyáltalán valahonnan kibetűzhetnénk.

A társadalomra nézve nem lehet közömbös, hogy az ember meddig él, miben áll szabályos életrendje, minő feltételek között szaporodik stb. stb.; de elbizakodottság volna a hit, hogy ugyanezen tudományos forrás rávezet arra is, hogy ki micsoda nyelvet beszéljen, egész életén át mivel foglalkozzék, minő politikai, művészi, erkölcsi elveket valjon? stb.

„Nincs út — mond Spencer — a társadalom igaz elméletére jönni, *csak* alkotó egyénei természetének vizsgálata által. Az a tény, hogy a tömeg tulajdonságai az őt alkotó részek sajátosságaitól függenek, átlátszik a természetben. Az *erkölcsi erők*, melyekből a társadalmi egyensúly függ, a társadalmi atomokban, az emberben rejlenek és ha érteni akarjuk emez erők természetét és ezen egyensúly törvényeit, az emberi szervezetben kell azt keresni.“

Ez állítással kétségtelenül sok van mondva; de távolról sincs kezünkbe adva a társadalmi jelenségek nyitja. Igen, az emberi szervezetben is található a társadalomra kiható törvényeket; de „csak“ az egyes ember természetének vizsgálatából sohasem alkothatni politikai tudományt. A társadalomnak majdnem összes intézményei: egyletek, a sajtó, iskolák, közigazgatás, közlekedési eszközök, gyár-
ipar, vámügy, munkadíj s más szocziális, állami és nemzeti kérdé-

sek teljesen különbözök az egyes, tehát a társadalomtól izolált ember életében előforduló tünetenyektől, és a magában álló ember „szervezetét“ a legnagyobb alapossággal kutatva sem jöhetnek reá ezen intézményekre. Más felől azonban ki tagadhatná, hogy az összes társadalom ne gyakorolna sokkal nagyobb hatást az egyesekre, mint megfordítva az egyes gyakorol az egész társadalomra? Valójában a hatás kölcsönös; és a miként csak olyan közös társadalmi intézmények állhatnak fen, a melyek ez egyes ember természetével összhangban állanak: viszont maga a társadalom kétségkívül nagy hatást gyakorolt az ember természetének átalakítására, a míg emberevő állatokból a XIX. század szalon-társasága jöhetett létre. Azon okból tehát, hogy fizikai tünetenyek nem mutatkoznak az etikai jelleggel bíró társadalomban, nem következik, hogy az ember sorsának intézésére nézve nem létező tényezőnek tekintsük.

Vizsgáljunk bármely olyan jelenséget, mely csakis azon körülménynek tulajdonítható, hogy az ember társaságban él: egyet sem fogunk találni, melyre nézve az egyes ember szervezetében megtaláljuk az eligazodást. Ilyen például az a nagy nemzetgazdasági kérdés, hogy milyen arányban áll az emberiség szaporodásához képest a táplálék mennyiségének növekedése? Az egyik iskola szerint az eleség a termő földnek határozott voltánál fogva messze elmarad a népesség szaporodása mellett; így hovatovább drágább lesz a tápszers az emberiség szomorú jövőnek néz elébe. Ellenben a másik fél a közlekedési és más technikai eszközök mai fejlettsége mellett a tápszers tömegesebb és olcsóbb előállítását helyezvén előtérbe, e téren is haladást és az ember sorsának javulását látja. Kétségtelen, hogy ezen probléma a legközelebről érdeklí az emberiséget, de megoldása végett hiában kérnénk tanácsot az egyes ember szervezetétől, a lélektantól vagy biológiától; mert ha az utóbbi meg is mondja, miszerint az ember táplálkozik és szaporodik: a Malthus-féle népesedési elméletre, a földjáradéktanra, a tőke és munka viszonyára és száz ehez hasonló szociális kérdésre nézve a társadalom egészének, a belőle eredő összjelenségeknek vizsgálata nélkül a legkisebb tájékozást sem nyerhetnénk. Az ajánlott természettudományi alapon, a fizikai törvények keretében maradvá, a társadalmi betegségeket sem ösmerhetnők fel, annál kevésbbé találhatnánk ellenük orvosszert.

Minő methodus követendő tehát a társadalmi tudományokban?

Feletünk reá: a dedukciónak alapos indukcióival támogatott módszere.

Ezen alapelve nézve tulajdonképpen, ha nem is magukkal a természettudósokkal, de a társadalmi tudományokkal a pozitív irányú bölcselekekkel meg volna az egyetértés. Semmi sem világosabb mint az a tény, hogy pusztán indukció útján lehetetlenség tudományosan előrehatolni, elszórt, összefüggés nélküli észleletek nem alkothatnak tudományt és a mikor valamit észlelni kezdünk, már előzetesen valamely hypothezis vezet bűvárkodásunkat, a mely légből kapott feltevésünket a szerzett tapasztalatok vagy megerősítik, vagy eloszlatják „Mindig igaz marad — mond Spencer (Prison-ethics) — hogy tekintsünk a compassra, hogy meghatározzuk, hogy merre menjünk, különben kénytelenek volnánk vándorolva keresgélni talán az ellenkező irányban kutatva, hogy célhoz érjünk. Már maga a kiindulás valami feltevésessel veszi kezdetét; „a ki az igazságot keresi — mond Müller Miksa nyelvtudományi felolvasásaiban — épen úgy van szüksége a képzelem szövétnekére, mint a tanulmány lámpájára. Kepler élt mind a kettővel, sőt mi több, ő a *hit* csillaga által vezettette magát a homályból a világosságba.“ Copernicus megvallja, hogy nem megfigyelés vagy elemzés útján jutott felfedezéseire, hanem *érezte* a Ptolemaeus-féle rendszerben az arányosság hiányát, s eszméit egy görög bölcsezt keltette fel. Dalton atom-tana — miként Flint felemlíti — csak a hindu Kanada és a görög Democrit által felállított hypothezis tovább fejlesztése. Darwin átalakulási elmélete visszavihető Anaximanderre és Empidoclesre. Eleve felállított tétel nélkül nem kezdhetni tehát vizsgálódáshoz, s ha a feltevés a tényekkel való összehasonlításban hamisnak bizonyult, új feltevés után kutatunk, s miként Aristoteles mondja: „a művészet azután kezdődik, a mikor a tapasztalatok nagy számából egy általános fogalom alkottatik, mely a hasonló eseteket magában foglalja.“ Itt tehát a sokat magasztalt indukció kezdődik, de úgy, hogy megközelítő számításokat teszünk és ismét csak hypotheziseket állítunk fel. Hogy azonban mily mértékben tévedhetünk az indukcióval a legkézzelfoghatóbb tényekből indulva is ki, eléggé mutatja a görög bölcselet, mely például azon tapasztalati tényből, hogy az iszap a víz aljára ülepszik, a víz a levegőből lehull és a tűz fölfelé tör, azt következtette, hogy a világrendben legalól fekszik a föld, rajta a víz, felette

a levegő és a legmagasabb régiókban az égi testek alakjában a tűz. Így a nehézkedés fizikai törvényéből azt olvasták ki, hogy a föld, tenger, a kék ég és fénylő csillagok természetes sajátságuknál fogva helyezkedtek el az általuk hamisan látott sorrendben. Nem áll tehát az, hogy a mit a tapasztalatok alapján következtetünk — már pedig a tapasztalat magában semmitérő, ha következtetés útján törvényre nem vezet — lényegében! különböznék valamit a teoriától, hypothezistól, sőt magától a hittől. Lényegében saját lelki működésünk által alkotott feltevés mindenik és ahoz képest valószínű vagy valószínűtlen feltevés, minél több tapasztalati tény támogatja azokat és más tapasztalati tények pedig nem mondanak ellene. Kézzelel foghatólag bebizonyítható, hogy a pozitív bölcselek által használt fogalmak és csalhatatlanoknak vélt törvények ép oly absztrakt jellegűek, mint a metafizika legmerészebb feltevései. Tudás és hit, hypothezis és tapasztalati törvény között megvonni a határvonalat majdnem lehetetlen, mert lényegileg a kettő egy. Különbséget nem is tehetünk közöttük csupán az egyiket vagy másikat többé-kevésbé támogató tények száma szerint. A legszélesebb körből vett és a legtöbb adattal támogatott hypothezist a legerősebb igazságnak tartjuk, viszont az olyan feltevést, melyet tapasztalati tényekkel nem bírunk igazolni, a hit világába sorozunk. A törvény, melyet a jelenségekre nézve felállítunk, merő abstrakció, s nem egyéb mint az ismétlődő tüneményekből levont következtetés azok állandóságára. Számos idézettel igazolhatnók, hogy maguk a pozitív bölcselek is az egész tudományt absztrakt jellegűnek tartják, s a fennebb mondotakkal egyetértenek. A különbség szerintük is csak fokozati, t. i. ők nagyobb súlyt fektetnek a tapasztalatra. De azért a pozitív fel-fogáson kívül minden más bölcselet szerintük képzelődés, mert az utóbbiak nem alapúlnak megfigyelésen.

Láthatólag inkább csak a pozitívnek tartott elméleti következtetésekhez fűzött elbizakodottság okoz e részben differenciákat, mert hiszen manapság teljességgel nem jöhet tudomány számba az olyan elmélet, a melyet megfigyelés nem támogat. Önkényesen alkotott elvekből levont merész dedukciókban ma már senki sem bíz. Csak a múltból, jelenből és minden más tudomány eddigi vívmányaiból merített, legtöbb és leglelkiösmeretesebb megfigyelés által legderekasabban támogatott elv számíthat csupán komoly hitelre, s

alkothat valóban tudományos meggyőződést. A különbség épen abban van, hogy azt a megfigyelést, melyet a pozitivista csak az egyes ember fizikai vizsgálatára szorít, nem tarthatni kielégítőnek, hanem szükséges az atomokon kívül kiterjeszteni a megfigyelést ép úgy az egészre, a társadalom összjelenségeire is, mert csak akkor jöhetünk igazában reá, hogy a társadalom nemcsak fizikai, hanem etikai alkotás; a természettani törvények pedig az erkölcsi törvények tekintetbe vétele nélkül a legnagyobb egyoldalúságra vezetnek és sohasem fejtik meg az embervilágban előforduló tünetenyeket.

Összefoglalva most már az elmondottakat, azt tartjuk, hogy a társadalom befolyása alatt áll ugyan a természeti törvényeknek is, de mint erkölcsi alkotás nem azonosítható a természet többi szerkesztésével, mivel szerkezete és intézményei amazoktól teljesen eltérők, s az ember szellemi munkásságát pedig még eddig nem sikerült a fizikai törvényekkel kapcsolatba hozni. Ép így nem állhatnak meg a társadalomra nézve a különböző fejlődési elméletek, még pedig Spencer egyesülési és elkülönülési elmélete azért nem, mert az ember szellemi életére nézve semmit sem magyaráz meg, más részt az anyagi világban is egyenlő kísérője a fejlődésnek és visszaesésnek egyaránt; a Comte vallásos evolutiója azért nem, mivel a vallás magában nem öleli fel az ember egész szellemi világát; a Comte által felállított fokozatok ugyanazon egy társadalomban és azonagy emberben nem zárják ki egymást és nem képezhetnek örök törvényt, mert még Comte szerint is a vakhit, istentisztelet, metafizika és pozitív tudás különböző korszakai átugorhatók. Részleges igazság rejlik úgy ezen, mint a művelődés fokozatait érdeklőleg a többi hozzá hasonló történelem-bölcséleti feltevésekben, de egyik sem abszolút érvényű és a fejlődés törvényének nem fogadható el; sőt bizonyítékai annak, hogy megmásíthatatlan, előre kiírt pályán örök törvények szerint az emberiség szellemi fejlődése nem halad. A mint azonban nem bizonyítható be az evolúció, még kevésbé állhatnak meg a belőle kivont jövendőlések. Comte A.-nak papi uralom alá helyezett merev állama, lelkiösmereti és gondolatszabadság nélkül, szigorú kasztszellemmel, Spencer korlátlan egyéni szabadságban, törvény és kormány nélkül élő társadalmával merő ellentétben áll; a

valódi cselekvési szabadságnak, a haladás alapjának mind a kettő megsemmisítésére törvén, mindkettő megvalósíthatatlan és a modern állami fejlődés, mely erős nemzeti állam mellett széleskörű egyéni szabadságot követel, tényleg ép oly kevéssé igazolja a pozitív dogmákat, mint a hogy még Comte emberimádó vallásának sem alakult felekezete. A társadalom a természet határai között a gondolatok és eszmények vezetése és uralma alatt áll, s a hit nem ellensége a tudásnak, hanem az ember szellemi világának kiegészítő része, a szellemi élet kikerülhetetlen követelménye. A mint az életrevaló eszme, üdvös találmány, messzelátó ész, a kedélyt vagy elmét lebilincselő genialitás tette kelti az embert és átalakítja a társadalmat, ép úgy befolyással vannak sorsunkra a nagy emberek és a minden egyes lényben nyilatkozó akarat. Miután a szellemi világ működése a fizikai törvényekkel egyenes összeköttetésbe nem hozható, s maga a társadalom ép úgy hat az egyesre, mint viszont nem elégséges az ember és a természet törvényeinek vizsgálata, hanem szükséges összjelenségeiben is megfigyelés alá venni a társadalmat s dedukcióinknak az emberiség múltjában, jelenében, a tudomány minden vívmányaiban keresni támaszt, hogy bár megközelítő törvényeit felállíthassuk a társadalomnak.

BÉKÉSY KÁROLY.

Irodalmi Szemle.

Angolország történelme.

Angolország történelme. A legrégebb időkől az újkorig. Írta Dr. Lázár Gyula tanár. I–III. kötet. Temesvár, 1892–3. nagy. 8-adr. 488., 588. és 608. lap. (Szabó Ferencz történelmi könyvtárának XLII–XLIV. kötete.)

Lázár Gyulának határozott érdemei vannak az egyetemes történelem magyar irodalmában. Míg általános az a panasz, hogy eredeti művek ezen a téren nálunk alig jelennek meg s hogy az Akadémia is csak annyiban segít a bajon, a mennyiben számos e szakba vágó világhírű munka fordítását adta ki, — Lázár Gyula egymaga egész könyvtárt írt már össze a művelt közönség számára.

Nem is szólva azokról a tanulmányairól, melyek az ifjúság számára a Franklin-társulat történelmi könyvtárában jelentek meg, 1890-ben 2. kiadásban 563 lapon nyomatta ki a török birodalom történetét, 1890—1-ben négy kötetben 1946 lapon az oroszokét, most pedig 1892—3-ban 1684 lapon Angliáét 1688-ig s így négy év alatt egymaga több mint 4000 lapon beszélt három oly nagyon különböző birodalom múltjáról, Szabó Ferencznek elterjedt vállalatában, melynek körülbelől 2500 vevője van. Ez a körülmény egymaga is megérdemli, hogy munkássága teljes figyelmet keltsen.

Lázár nem források alapján dolgozik s az adatok előadásában sem törekszik teljes eredetiségre. De öntudatosan s a történet iránt való érzékkel kezeli azt az anyagot, melyet elsőrangú feldolgozók műveiben talál. Ez az oka, hogy munkája egészben véve a történettudomány mai színvonalán áll. Ritkán történik, hogy — mint pl. Oroszország történetében a nálunk is ösmert *Rimbaud*-dal tette — szembeszálljon egy-egy historikussal; véleménye megmondásától nem tartózkodik ugyan, legtöbbször azonban olvasójára bízva, hogy szépen, összefüggően elbeszélte adataiból a következtetést levonja s ítéletét megalkossa. Nem nagy barátja a bölcselkedésnek és saját egyéniségét háttérbe szorítva, beéri a logikus előadással. Ott azonban, hol a tárgy erre alkalmas, szívesen csatlakozik ahhoz a rhetorikus iskolához, mely minálunk *Horváth* Mihály hatása alatt élte fénykorát. A melynek egészen eltűnie sohasem szabad.

Míg Oroszország történetében megösmertett bennünket azokkal a főbb munkákkal is, a melyek alapján munkáját írta: az angol történet forrásairól csak elvétve, a jegyzetek közt emlékezik meg. Óhajtanunk kell, hogy mindazok számára, kik önállóan akarnak foglalkozni Anglia történetével, könyve utolsó kötetének végén külön repertoriumot állítson össze. Míg korábbi munkáiban kellő tekintettel volt mindazokra a mozzanatokra, a mik az illető nemzetnek a miénkkel való összeköttetéseire vonatkoztak, vagy a melyek legalább a két nép közt való összehasonlításokra adtak alkalmat, — ebben a művében kevésbé ügyel a magyar szempontokra, a miket pedig ő maga is segített bevinni az egyetemes történelem tárgyalásába. Pl. már az angol köztörténet szempontjából is érdemes lett volna foglalkozni Edmund Ironsidnek a mi Szent Istvánunk udvarában növekedett fiaival, kik közül Eadgar, a Cerdic-nemzetség utolsó férfitagja, a maga igényeit még egy Hódító-Vilmostal szemben is megvédni iparkodott. (*Kropf* cikke a Századokban, 1887., 783—792). Valóságos önmegtartóztatás kellett ahhoz, hogy a magna chartát össze ne hasonlítsa a mi aranybullánkkal, a mint ezt pl. épen az Erdélyi Múzeum 1881. évi folyamában is megtette már *Szántó* Sámuel (Az aranybulla keletkezése, összehasonlítva az angol magna chartával). Még érezhetőbb ez a hiány, a mint az újabb kor felé közeledünk; pl. a Stuartok történetének elbeszélésében. I. Jakab Angliájáról teljes közvetlenséggel szólhat vala, ha megösmerteti egyúttal az Angolországról írt első magyar útirajzot Szepsi *Csombor* Márton *Europica Varietas*-ából; a nagy reformmozgalmakról, ha Sztáray Cranmerusát, I. Jakab *Βασιλικον Δωρον*-ját, Perkins Catholicus reformatusát, Patikáját (Keckeméti, s Iratosi fordításában), Miskolczy Angliai independentismusát, Telkibányai Angliai puritanismusát stb., szóval mindazt, mi mélyebb bepillantást enged a magyar kortársak felfogásába és lelkületébe, felhasználja különben is becses és érdekes művében. Az I. Károly udvarában megjelenő Bethlen Péter tudósítása ránk nézve érhetőbb, mint ha más külföldiek értesítéseivel kellene beérnünk. Bethlennek és I. Jakabnak vagy Cromwellnek és a Rákóczyaknak egymáshoz való viszonya sem érdektelen s újabban *Gindely* és *Kvacsala* nem egy adattal világosították meg ezt a helyzetet.

Valóban, ha szabad élni ezzel a kissé prózai hasonlattal, evés közben jön meg az étvágy. Mi, a kiknek idáig nem volt összefoglaló irodalmi munkánk Anglia történetéről, most már azt követelnők, hogy a végre-valahára megjelent munka jellegzetesen magyar legyen. Nem is mint hibákat, hanem mint hiányokat tüntetem föl az említett példákat. Végre sem kívánhatjuk, hogy pl. VII. Henrik történetéhez ő is felhasználja mindazt a 184 forrást, melyet ennek a királynak *Busch* Vilmostól legújabbán megírt élet- és jellemrajza (Stuttgart, 1892.) tartalmaz s mely 434 lapon különben akkor jelent már meg, midőn 48 lapon — ilyen összefüggő műben tehát elég terjedelmesen — Lázár

is megírta mai történetét. *Friedmann* Pálnak a jobbadán utánainduló *Blaze de Brery* kisasszonynak Boleyn Annáról épen most megjelent könyvei forgatása után talán túlságosan enyhének találjuk azt az ítéletet is, a mit (alkalmasint a néplegendák befolyása alatt álló Benger és Dixon műveinek hatása alatt) a II. kötet 509—547. lapján Lázár mond erről az asszonyról.

Ezzel szemben szíves örömet ösmerem el — hogy ha vannak is Lázár munkájának tárgyban való tévedései, helyenként elavult nézetei s más fogyatkozásai — egészben véve teljesen megfelel annak a célnak, melyre készült. Észesen és könnyedén tárgyalja századok eseményeit s ép oly tanúságosan, mint kellemes modorban tájékoztat az angol nemzet múltjáról. Minden tekintetben megérdemli a nagy közönség érdeklődését és támogatását.

Márki Sándor.

A görögök és rómaiak élete.

Guhl und Koner: Leben der Griechen und Römer. Sechste vollständig neu bearbeitete Auflage. Herausgegeben von Richard Engelmann. Berlin (Weidmann), 1893. Eddig 1—14 füzet. Egy-egy füzet ára 1 márka.

A legújabb kor nevezetes vívmányai közé tartoznak a képes népszerű tudományos művek. Ezek sorában már legelső megjelenése alkalmával, 1861-ben, kiváló helyet foglalt el Guhl és Koner idézett műve, a melynek célja az ó-kor e két klasszikus népének életét szóban és képekben, lehetőleg hűen és elevenen, az olvasó elé állítani. Mindezt a tudomány állásának megfelelően, kellemes, megnyerő modorban és eredeti tárgyokról vett hű képekkel illusztrálva. Együtt van itt archeologia, antiquitások, műrégészet, de nem tudományos rendszerben, hanem könnyen áttekinthető, természetes csoportokban.

Guhl korán elhalván, társa Koner a munkát négy kiadásban (2. k. 1864. 3. k. 1872. 4. k. 1875—6. 5. k. 1882.) igyekezett a tudomány színvonalán fenntartani, folyton javítani és tökéletesíteni. Így történt, hogy a munka mindig szélesebb és szélesebb körökben terjedt el, közkedveltségnek örvendett, sőt angol és olasz fordításban is két-két kiadást ért. Angolra *Hueffer* (1875. 1889.), olaszra *Giussani* (1873. 1889.) fordították.

Koner is elhalván, a munka árvaságra jutott, ámde folyvást nagy volt a kereslet s a kiváló berlini kiadó-czég (Weidmann) *Engelmann* Richardot nyerte meg a mű új kiadásának elkészítésére.

Ez azonban már nem lehetett csak egyszerűen átnézett és javított kiadás, hanem teljesen át kellett dolgozni a nagyszerű felfedezések következtében, a melyeket az utolsó tíz év alatti ásatások és kutatások eszközöltek. Troja, Tiryns, Mykenae, Pergamon, az Akropolis, a Forum és Pompeji mind külön fejezeteket követeltek maguknak; mindeniket az adott viszonyokhoz képest bár röviden, de lehetőleg élénken és hűen

kellett az olvasóknak bemutatni. A munka általában az új csoportosítás és fejezetekre való osztás által áttekinthetőségben tetemesen nyert.

Az új kiadás 18 füzetre, körülbelül 55 ivre, van tervezve, a melyekből 14 füzet 44 iv, fekszik előttünk. De, nemcsak az ívek számát tekintve, gyarapodott a munka minden egyes kiadásban (az első kiadás VI. 407 lap volt), hanem az alakban is, a mi a képek nagyságára volt kedvező befolyással és főképen a képek számában. Az első kiadásban csak 211 kép volt, ebben a 704. lapon már a 923. ábrát látjuk s összesen 1000 kép van a tervben fölvéve.

A görögök 484 lapot foglalnak el a következő fejezetekben: Bevezetés. Troja. Tiryns. Mykenae. A templom. Az építészeti stílusok. Ol-tárok. Az Akropolis Athenben. Olympia. Dodona. Delos. Delphi. Epidaurós. Eleusis. Samothrake. Pergamon. A védépítkezések. Vízvezetékek. Kikötők. Útak és hidak. A görög lakház. Sírok. Palaestra és gymnasium. Terek. Stoák és tanácstermek. Hippodrom és stadion. Színház. Házi eszközök. Ruházat. Fövegek. Ékszerek. A nők élete. Nevelés és oktatás. Hangszerek. Testgyakorlat és versenyek Hadügy. Hajózás. Kereskedés. Étkezés. Táncz és színügy. Áldozatok. Temetés.

Megfelelő sorrendben folyik a tárgyalása a rómaiak életének is. Itt természetesen Pompeji és a római ásatások a Forumon és a Palatinuson részesülnek tüzetesebb leírásban a legújabb adatok alapján.

Az egész munka, a melyet már első megjelenésekor osztatlan elismerés fogadott, teljesen megérdemli a dícséretet, mint a szó legneme-sebb értelmében kiváló népszerű, tudományos munka. *Melegen ajánl-hátjuk minden művelt embernek, a ki kellemes modorban alapos tájé-kozást akar szerezni a görögök és rómaiak életéről.*

A kiállítás díszes, a képek (többnyire fényképek után) hűek és sikerültek. Az ár aránylag igen mérsékelt.

Szamosi János.

Az indogermán nyelvek mondattana.

Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, von Karl Brugmann und Berthold Delbrück. III. Band Syntax von Delbrück 1. Theil Strassburg (Trübner), 1893. XXIV. 796 lap, n. 8-rét. Ára 20 márka.

A tudományok sorában egyike a legifjabbaknak az összehasonlító nyelvtudomány. Bopp Ferencznek 1816-ban a majnai Frankfurtban megjelent művétől „Ueber das Konjugationssystem der Sanskritsprache“ számítják és 1866-ban ünnepelték félszáz éves jubileumát.

Ha történelmén végig tekintünk, bámulunk kell az óriási haladást, a melyet tett, és tisztelettel kell meghajolnunk nagy nevű és nagy tudományú művelőinek lankadatlan buzgalmán, soha nem szünetelő törekvésén és nem egynek szerencsés divinációján.

Sokáig Boppnak még ma is nélkülözhetlen Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Go-

tischen und Deutschen (Berlin, 1833—52. 3-ik kiadás 1868—71.) című műve és *Schleichernek* jeles Compendiuma (Weimar, 1862. 4-ik kiadás 1876.) voltak e tudomány legfontosabb kézi-könyvei, míg végre a tévesen úgynevezett „új grammatikai iskola“ sikeres működése mindinkább kiszorították uralkodó helyzetökből.

Ily körülmények között valóságos égető szükségét pótolt Bruggmannak, az új iskola egyik fejének, előttünk fekvő műve, a melynek 1886—1892. megjelent két vaskos kötete az összehasonlító nyelvtan hang- és alaktanát tárgyalja minden eddiginél szélesebb alapon és terjedelmesebb anyag-készlettel.

Ámde mindeddig hiányzott az összehasonlító *mondattan* rendszere. Egyes kiváló nyelvészek, köztük főleg Delbrück, megkísértették ugyan a mondattan egyes pontjai (még szakaszoknak sem igen nevezhetjük) tárgyalását, de az egész mondattannak összehasonlító alapon való rendszerbe öntését nem kísértette meg senki.

Az előttünk fekvő munka e téren az első, valósággal úttörő. A 86 (3—88) lapra terjedő bevezetésben történelmi áttekintését adja a mondattan tárgyalásában eddig divó elveknek, nézeteknek és rendszereknek, továbbá fejtegeti a legfontosabb mondattani fogalmakat, körülírja a mondattan határait és megállítja részeit. A jelen, első kötet fejezetei a következők: I. A főnevek neve (89—133 lap). — II. A főnevek száma (133—172). — III. A casusok alapfogalma és a synkretismus (173—199). — IV. Ablativus (200—217) — V. Localis (217—230). — VI. Instrumentalis (231—274). Függelék: a homeri casus *Ϸ(v)*-re (274—276). — VII. Dativus (277—306). — VIII. Genitivus (307—360). — IX. Accusativus (360—393). — X. Nominativus és Vocativus (393—400). — XI. Az adjectivum 400—460). — XII. Pronomen (460—521). — XIII. Számnév (522—535). — XIV. Adverbium (536—643). — XV. Praepositioik (643—774). — Index (775—793). — Pótlékok és javítások (791—795).

Ha a tudós szerzőnek eddigi irodalmi működése és világra szóló jó hírneve már eleve felkelti várakozásunkat; ha a feladat nagysága, az úttörés nehézsége kételyeket kelt föl lelkünkben: a munka átnézése után mindkét irányban kellemes meglepéssel gondolunk vissza a sok élvezetet és tanulságot nyújtó munkára. A szerzőben nem csalódtunk, a munkával teljes okunk van meglepődöttségnek lenni.

Semmi kétség, hogy előbb-utóbb ez a munka is el fog avúlni, hisz „dies diem docet“; de erősen hisszük, hogy az összehasonlító nyelvtudomány történelmében mindenkor kiváló tisztelettel fog említeni; nemcsak azért, mert, ha valahol, itt áll: „in magnis et voluisse sat est“, hanem, mert valóban szép útat egyengetett és sok elvet és igazságot állított föl vezérül az utána következő bűvároknak, még pedig nemcsak az indoeurópai nyelveket illetőleg.

Meg vagyok ugyanis győződve a felől, hogy valamint az összehasonlító hang- és alaktan terén Bopp műve világító fáklya volt sok

időn át más nyelvcsaládok összehasonlító tárgyalásánál, úgy — talán még nagyobb mértékben — Delbrück összehasonlító syntaxisa is tájékoztató, világító lesz a többi nyelvcsaládok összehasonlító syntaxisában, a melyet még majd csak ezután fog kelleni megalapítani.

Épen azért Delbrück művét minden nyelvésznek és nyelvtudomány-nyal komolyan foglalkozónak a legmelegebben ajánlhatom.

Szamosi János.

Hatzidakis új-görög nyelvtudományi munkája.

Indogermanische Grammatiken. Band V. Einleitung in die neugriechische Grammatik. Von G. N. Hatzidakis. Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1892. 464 lap, ára 10 márka.

Hogy az új-görög nyelvtudomány a múlt évtized elején a mai színvonal magaslatára emelkedett, az első sorban Hatzidakisnak, az athéni egyetemen az általános nyelvészet tanárának az érdeme, ki az újabb — közép- és új-görög — nyelvre vonatkozó tudományos kérdésekben első tekintély. Mint Delbrück jenai tanár tanítványa Németországban nyervén kiképeztetést, görög és német nyelven terjedelmes irodalmi működést fejtett ki az újabb görög nyelvtudomány terén. Első sorban és főképen az ő működésének köszönhető, hogy végre az újabb görög nyelv művelésében is érvényesült a dilettantismussal szemben a tudományos módszer és felfogás, és hogy enyésző félben vannak a mai görög nyelvre vonatkozó balvélemények, melyek a szerint a mint a philhellenismus vagy misohellenismus táborából származnak, egymással teljesen ellentétben állanak. Ilyen egyrészt az a nézet, hogy az új-görög nyelv olyan keveset változott, hogy úgyszólván azonos a régivel, és hogy összes dialectusaival együtt az ókori aeol és dór nyelvjáráson alapúl; másrészt az a felfogás, hogy a mai görög nyelv már nem is görög, hanem egy elszlávosodott, törökösödött és romanizált zagyalék. Mindezen nézetekkel szemben Hatzidakis számos munkáiban bebizonyította egyrészt azt, hogy a mai görög nyelv is változásokon ment keresztül, mint minden más nyelv, és hogy eredetére nézve természetesen tovább fejlődése a régi *κοινή διάλεκτος*-nak; másrészt meg azt, hogy önfenntartó ereje igen nagy, a mennyiben nem változott annyira az ó-göröghöz, mint a román nyelvek, nevezetesen az olasz, a latinhoz képest, és hogy a benne szereplő idegen nyelvelemek tekintetében a legtisztább nyelvek közé tartozik.

A czímben jelzett alapvető munka, mely három nagy fejezetben adja Hatzidakis tudományos kutatásainak eredményeit, abból a czélból készült, hogy egyszer s mindenkorra véget vessen a fentemlített félszeg felfogásoknak, és hogy lehetővé váljék az új-görög nyelv tudományos nyelvtanának megírása, a mire természetesen hogy senki se annyira hivatott, mint maga a szerző, kitől az összes szakemberek várják az új-görög nyelv rendszeres nyelvtanát.

Az első fejezetben (Ziel und Methode der neugriechischen Sprachforschung) kifejti, hogy az új-görög nyelv kutatását a klasszikus ókortól kezdve kell eszközölni, és hogy a kutatás nem szorítkozhatik egyoldalúan csak a szóbeli vagy írásbeli hagyományra, a mennyiben ez a megszorítás a hagyomány egyik vagy másik felének a kutatás köréből való kizárását vonja maga után, holott mindkét nembeli hagyomány tanulmányozása teszi lehetővé az új-görög nyelv tudományos megismerését. A második fejezetben (Abstammung des Mittel- und Neugriechischen) kimutatja, hogy az új-görög nyelv nem a régi dór vagy aeol nyelvnek utóda, hanem az alexandriai korszakban keletkezett *κοινή*-nek természeteszerű tovább fejlődése. A harmadik fejezet (Die Entstehungsepoche des Neugriechischen) végül kifejti, hogy az új-görög nyelv főtulajdonosságainak keletkezése meglehetősen korai időbe esik, a mint azt a későbbi ó-görög és bizantiumi irodalmi emlékek mutatják. A három fejezetben kifejtett és megokolt három tétel az új-görög nyelvtudomány alapvető tételeit képezik, s ezekből kell ezentúl minden új-görög nyelvi kutatásnak kiindulni.

A könyvnek másik felét (a 230-ik laptól kezdve) tíz excursus, helyreigazítások és pótlások, tárgy- és szómutató foglalják el. Igen jó szolgálatot tett szerző a tudománynak azzal, hogy a tíz excursusban összegyűjtötte eddig megjelent dolgozatait (a görög nyelven írottakat német nyelven közölve), melyekhez szétszórót voltaknál fogva csak nehezen lehet hozzáférni. Mellőzvéen a három fejezet terjedelmes anyagának részletes ismertetését, a könyv rendkívül gazdag és sokoldalú tartalmának ismertetése czéljából csak az excursusok czímeinek felsorolására szorítkozunk: I. Über den Genetiv *τῶ ἐπιπέρι* im Zakonischen. II. Über das auslautende *-ς* im Neugriechischen. III. Über den Sprachcharakter der mittelalterlichen und neuen Autoren. Ursachen der Diglossie bei den Griechen. Belege des gemischten Sprachcharakters. IV. Grammatikervorschriften. V. Zum Vokalismus des Neugriechischen. VI. Zum Genuswechsel im Neugriechischen. VII. Über Volksetymologie in den Präpositionen. VIII. Zur neugriechischen Deklination. IX. Zur Präsensbildung im Neugriechischen. X. Über Accentveränderungen im Neugriechischen.

Pecz Vilmos.

A besztercei levéltár oklevelei.

Urkunden-Regesten aus dem alten Bistritzer Archive von 1203 bis 1490. Von Dr. Albert Berger, Gymnasiallehrer. Bistritz, 1893. Szerző sajátja 4-edr. 58 l.

A besztercei levéltárról utóbbi időben gyakran volt szó. Nevét újabban az u. n. *besztercei szószedet* tette emlegetetté. Dr. Berger Albert besztercei tanár és a várossal egyesített ottani gazdag vármegyei levéltár szakképzett őre volt az, a ki rendezés közben a nyelvtörté-

neti tekintetben rendkívül fontos XV. századi magyar-latin nyelvemlékre bukkanván, arra Akadémiánk, illetve dr. *Finály* Henrik nagyérdemű tudósunk figyelmét felhívta.

De a besztercei levéltár egyebekben is oly gazdag, hogy az erdélyiek közül csak is a nagy-szebeni szász nemzeti egyetemi levéltár s a Budapestre felszállított gyulafehérvári és kolosmonostori káptalani levéltár múlja felül. A tájékozódás és kutatás azonban e sokat hányatott levéltárban katalógus hiányában eddigelé nehéz volt. A múlt század folyamán s a jelennek az elején gyakran költöztették, az 1857-iki nagy tűz alkalmával pedig csak lázas sietséggel menthették meg az egész levéltárat a tűztől, minek következtében mindig elkallódott belőle egy s más. Végre 1887-ben végleges otthont talált a becses levéltár a vármegyeház új épülete vasajtós, tűzmentes szobáiban, s most már hozzá lehetett látni az alapos rendezéshez. Öt évi szakadatlan, fárasztó munkába került, míg *Berger* a szakszerű rendezéssel elkészült és az oklevelek regesztáinak mostani (első) fűzetét kiadhatta.

A besztercei levéltár anyaga a következő négy főcsoportra van osztva: 1. *Oklevelek*, missilis-levelek s egyáltalán iratok 1224-től 1699-ig. A levelek szoros időrendbe osztva, évek szerint vannak külön-külön csomagolva. E csoport legrégebb *eredeti oklevele* III. Endréé 1291 febr. 10-ről, melyben IV. Lászlónak a beszterceiek adókötelezettsége $\frac{2}{3}$ része alól való felmentését megerősíti. A legrégebb átfirt oklevél Imre király egy (II. Ulászló 1492. nov. 24-iki levelében közölt) 1203-iki kiváltság-levele, melylyel a nagy-váradai székegyháznak adományozza a biharmegyei adójövedelem $\frac{2}{3}$ részét; és az 1224-iki u. n. Andreanum (II. Endre király kiváltság-levele a szászok számára.) 2. *Ügyiratok* és oly újabbkori levelek, melyekről a levéltárban benyújtási jegyzőkönyvek és indexek is vannak. 3. *Jegyzőkönyvek*, osztálykönyvek (1570—1854.), urbariumok és egyéb összeírások. A magistratusi jegyzőkönyvek legrégebb kötete 1517—1522-ről szól. 4. *Számadás-könyvek*, melyeknek legrégebb kötete 1511—1512-ből, a legrégebb adókönyv pedig 1520-ból való. De városi számadások és adójegyzékek egyes töredéke már 1461-től kezdve előfordul s mivel ezek nem könyvekben, hanem csak külön darabokban maradtak fenn, egyelőre az oklevelek közé osztattak s ezek közt. találjuk meg regesztájukat is.

Berger hasznos kis művében 354 oklevél regesztáját közli. Az első a már fentebb említett 1203-iki, az utolsó pedig a váci káptalan egy 1490 decz. 17-iki levele, melyben tanúsítja, hogy Michael de Zob a besztercei *predikáló barát*nak Szász-Erkeден egy halastót ajándékozott. Hogy szerző miért állapodott meg az 1490-ik évnél — holott Mátyás király halálán kívül semmi sincs ez évhez fűzve, a mi egy regesztagyűjtemény szokatlan megállapodását megokolná — annyival kevésbé értjük, mivel, mint e munka előszavában örömmel olvassuk, az oklevelek regesztái 1540-ig már készen vannak. A fentebbi időből az egész levéltárnak csak egyetlen-egy XVI. századi másolatban fenmaradt okle-

vele lenne magyarul kiállítva. Ez *Iklódi* Ferencz Dobokavármegyei főispán Borgón írt 1317 május 2-iki levele, melylyel a borgói havasokat az Apaffi és Bethlen családok közt felosztja; de mint ez oklevél 9. számú regesztájából értesülünk egy 1762-iki latin fordítású melléklete azt mondja, hogy az egész oklevél hamisítvány. Annál könnyebben elhiszszük, mert a XIV. századból magyar levelet egyáltalán nem ismerünk. Német oklevél elég bőven van. A legrégebb köztük egy 1404 nov. 1-én kelt szucsavai levél. Az oklevelek gazdag anyagot tartalmaznak első sorban a szászok, de meg Besztercze és vidéke, valamint a szomszédos megyék történetére is, és több fontos oklevél van köztük a Hunyadiakról is. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a fűzetben regesztrált oklevelek nagy része már ki van adva a szászok különféle oklevéltáiraiban és *Teleki*: Hunyadiak kora köteteiben; de azért még sok kiadatlan érdekes oklevele van a levéltárnak a felőlelt időszakból, melyek történészeink figyelmére várnak.

Maguk a regeszták mintaszerűen s a mai követelményeknek teljesen megfelelően vannak szerkesztve. A jelenlegi naptári számításra visszavezetett dátum után következik a kiállítási hely, az oklevél rövid néhány soros tartalma s a kiállítás nyelvének megjelölése. Külön sorban (s másfajta betűkkel nyomatva) találjuk a levelek oklevéltani leírását, s a pecsét és zsinór megjelölését s alatta (petit-szedéssel) annak megemlítését, hogy ki van-e adva az illető oklevél és hol. A gazdag tartalmú fűzet (melylyel szerzője nagy szolgálatot tett történelmi irodalmunknak) becsületére válik dr. *Berger* Albertnek s érdeklődéssel várjuk a mohácsi vészig terjedő (az előszóban kilátásba helyezett) újabb fűzet megjelenését.

Veress Endre.

Különfélék.

Tóth Ede síri beszéde színésztársa felett.

A tragikus véget ért színész-költő egy ismeretlen kéziratát óhajtjuk bemutatni. Rövid pár lapnyi az egész, de mind újságánál, mind hangjánál fogva megérdemel néhány sornyi ismertetést. — Talán, ha mást nem is, legalább föllobbantja egy pillanatra a költő emlékét, kit az új idők, új emberek nagyon is megszoktak, el-elfelejtenek már!... Pedig mi volt a maga idejében Tóth Ede? Ez a beteges, kopott vándorszínész? *Várva-várt*, a ki átteremté népszínmű irodalmunkat, ez egyedüli drámai műfajt, mely kizárólag magyar és nemzeti. Baljóslatokat hazudtol meg, írói pöröket és véleményeket dönt el, s úgyszólván halálos ágyán írt három darabjával (Falurossza, Kintornás Család, Toloncz) műfajának második virágzási korát nyitja meg akkor, mikor az előző, Szigligeti-féle iskola alkotásaiban kezd kihalni az erő, a művészi, a lelemény. A drámaíró világot fölvillanyozza és megnyugtatja, az agyon-untatót közönséget pedig az istenadta néppel együtt visszavezette az ő, üde, eredeti forráshoz: — önmagához. Kimondja és bebizonyítja, hogy a nép egyszerű gyermeke is *méltó* és *képes* a leg-erősebb lelki összeütközésekre, kit egyúttal magához ölel s lerajzol színörölszínre, de úgy — s épp ebben áll hatásának titka — hogy festése elejétől végig egybevág magyar népe érzelm- és kedélyvilágával, műveltségi viszonyaival, szíve lüktetésével, észjárásával, és mégis *költői* marad! De mire ezeket kitudta mondani, az alatt a rövid másfél év alatt, a míg élt — mert az előző 30 éve csak nyomorgás, vergődés volt a jobb jövő felé — gyöngye teste megtörött, *tragikuma* véget ért. „Nemzete koszorújának — a hogy Mikszáth mondja — csak a színét látta, illatát már nem élvezhette. Későn jött — a koporsóra jökor!”

A közlemény, mit ez alkalommal bemutatunk tőle, rövidke síri beszéd, melyet még vándorszínész korában a társaság megbízásából és nevében tartott egy korán elhunyt kartársa és barátja fölött a beregszászi temetőkerben. Hogy ki volt az ifjú, a kinek sírja felett, s melyik az időpont, a mikor tartá, a beszéd homlokára tett jegyzet maga megmutatja, mely szövegében a következő:

Kétszeri Gyula fölött.

(Beregszász. Octb. 13-án, 1870.)

Tisztelt halotti gyűlekezet!

Egy sír fölött állunk, mely egy korán elhamvadt életet zár magába!

Tehát ismét egy azok közül, kik az életet viharban és csendben, annak viharát és csendét — ama deszkákon oly híven hirdetik!

Ismét egy azok közül, kik a művészet szépségeért, örök igazságaért lelkesülve elszántan lépnek ama nehéz útra, melynek határa a célhoz oly távol — s a vágyhoz oly közel áll!

Fájó, komor kép! mely ha holló szárnyaival lelkünkre szállt, érezzük nyomását és kérdjük: miért van így? és mért nem amúgy?!...

Óh! valóban mi emberek nem tudjuk megszokni azt, mit mindennap látunk: a halált!

De hogy is! midőn oly megdöbbenően játsza szerepét: jó, s ifjat, öreget, férfit, gyermeket, kiméletlen tipor a földbe, melyet sírnak nevezünk!

S im itt a példa!

Rátekintve, szívünkön átnyílalik ama borzalmas emésztő gondolat: hogy halva van!... és e gondolatnál szünetet tart az ész, nyugalmat kér a szív, csendet a lélek, hogy hozzá szokjék.

De ki volt ő — hogy ily busongó hangokat ver fel elvesztése?

Talán egy hős? ki hazájáért életét áldozá?... talán egy dicső polgár, ki érdemeiért köztisztelet, most közös gyász tárgya?... talán egy költő? tudós? vagy fénylő lángelme? kinek elvesztése százszorozva fáj?...?

Nem!

Ő a „nemzet napszámosa“ volt: Magyar vándorszínész!

Egy azok közül, kik e honban hontalan bolyongnak, küzdve eszméjéért, melyek teljesedésében hisz; s hisz a jövőben, mert az ad erőt a küzdelemben, kitartást a nyomor és bánat kínos harczerén!

Óh! hidjétek el: valahányszor egyet elvesztünk e csoportból, mindnyájunk lelke fáj! Érezzük az úrt, melyet elvesztése okozott; érezzük, hogy az a hang, mely oly édesen zengte nyelvünket — többé nem leend hallható, hogy a rokonság, mely lelkeinkkel közös lett a közös teher alatt — összetépetett s nem maradt más, mint az emlékezet, melyet fel-felfrissítünk, hogy jutalma legyen annak is, kit kívülünk már minden elfeledt!?

Mert a színész sorsa ez! s bátran felkiálthat a költővel:

Én a komédiát lejátsztam,

Mulattattam; de nem mulattam!

De nem csak a színész hunyt el ő benne, siratják őt az agg szülők, kiknek öröme, büszkesége, sőt már-már támaszuk vala! Mert hajh 60 év küzdelmei után fáradt a lélek, gyengül az erő s önkéntelen segély utánkiált! s kinek legjobban fáj e veszteség: a jó anya! Kit a halál mérges nyila a szív legmélyebb szent rejtekében talált, hol a szeretet lakozik! Óh, mily gondosan, híven ápolá, hogy megóvja a hervadás szelétől szerette gyermekét!

Óh! te zord halál, mért nem kímélted őt?! mért nem kíméled az anyákat, az ily bénító fájdalomtól, hisz ők őrzik a szeretetet, mely az égből földre szállt édesíteni e nyugős életet!!

Késő! Isten így akarta!

És te, édes jó anya, szentesült fájdalommal keress vigasztalást annál, kihez így imádkozunk: „Legyen meg a te akaratod!“

De ne tárjuk fel jobban ez úgy is nyílt sebet; sőt takarjuk balzsamozó hitbe, s beszéljünk úgy, hogy a szó szelidítse a fájdalmat, s örömmre adjon vigasztaló reményt!

Hisz itt van még két szeretett testvér, kik a fájdalmat éppen úgy érzik; de bizalommal tekintenek az égre, kérve azt a hatalmas, jó atyát: enyhítsd mindnyájunk bánatát e sújtó csapás után, adj új erőt szíveinkbe, s örök békét a sirban nyugovónak!

Igen, nyugodj! kívánjuk mi is: pályatársaid, kiket egy eszme, egy vágy, akarat lelkesíte, — s kik, hogy te a férfikor legszebb virágában, a tetterő délpontján elhervadál búsongó szívvel nézünk sírodra im!

Soká nem láthatunk; mert sorsunk ki tudja merre?... hová visz?!... de emlékednek szentelünk perczeket bárhol is!... s elküldjük a szellővel, el a madárral, hogy magányos sírodat dal jelölje meg, melyet te mindig úgy szeretted!

Isten! vedd lelkét egedbe,
s lengjen béke porai felett!

* * *

Ime a beszéd a maga egészében, vonásról-vonásra hibátlan orthographiájával, mert így van megírva. Az ifjú színész, a ki felett Tóth Ede e síri búcsúztatót tartá, *Kétszeri Gyulának*, a 70-es évek elején különösen Felső-Magyarország vidékein vándorló színigazgatónak volt hasonnevű, egyetlen fia; azé a férfiúé, a kinek családjához és társulataéhoz a közöns életpálya és baráti vonzalmon kívül több, valami fátumszerű véletlen csatolá a költőt. A *Kétszeri* tár-úlatá volt az, melynek körében és hatása alatt esküdött föl a putnoki iskolás gyermek még az apai házban, titkon Thália papjává; az övé, a kihez jóval utóbb a Patokról távozó szegény, árva diák először csatlakozik, hogy a költeményeiben annyit emlegetett „bús végzete“ besorozza őt is, most már végleg a „*nemzet napszámossai*“ sorába, magyar vándorszínésznek. Végül megint a *Kétszeri* társulatában találjuk — legutoljára is, honnan a bajtársival valahol Dombováron nyomorgó színészt száz aranyos „Falurossza“ egyszerre kiragadva, a hír, dicsőség szárnyaira emelte...

A megholt ifjú kor- és kartársa volt költőnknek, ép oly gyöngye beteges testszervezettel, a milyen volt az övé. Mint ilyen hunyt el 24—25 éves korában, atyja társulatának beregszászi időzésekor — tüdősorvadásban. Említett két testvére Emilia és Anna, a ki később Sághy Mihálynak, költőnk legbensőbb színészbarátjának lón a felesége

Az itt közölt kézirat, melyet Tóth Ede még ott a temetőkertben nyújtott át emlékül özv. Székely Józsefné úrnőnek, (kinek szíves aján-dékából van ma a mi birtokunkban) 3 darab, negyedívnyi, ugyancsak megavült és kopott papírlapra, költőnk ismét, kalligrafikusan szép, nagy betűvel van leírva, s mint az elejére jegyzett kelti idő mutatja, épp e folyó október hóban töltötte be 23-ik életévét.

Pap Károly.

A Hunyadiak várában.

(A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat ülése.)

A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat a vajda-hunyadi vár díszesen restaurált lovag-termében f. é. szeptember hó 24-én felolvasó ülést tartott. A történeti emlékek által felszentelt helyen *Kunm Géza* gróf a társulat elnöke szép megnyitó beszédében költői lendületű szavakban apostrophálta a vár dicső múltját s ehhez fűzve magas szárnyalású eszmemenetét, lelkesen buzdított Hunyadvármegye történetének a milleniumra való megíratására s Benkő József „Specialis Transilvania“-ja kinyomatására. Beszédjéből álljanak itt a következő általános érdekű szép részletek:

„Üdv néked oh vár, Hunyadiak ősi vára, ezredéves itt lakozásunk ünnepének estéjén! Közel egy félezred óta neved a hősök egyik legnagyobbikához fűződik s azóta az idők mennyi viszontagságait tapasztaltad búban és örömben; a szerencse csillaga a hazai egen hol szertelen igen fénylett falaid pártázata, bástyáid orma felett, hol megint a hazafiak elmondhatták a költővel:

Rosz időket érünk
Rosz csillagok járnak.

Falaid jól ismerik az örömríadást, a vészkiáltást, a nyílt ellenséget s a titkolódzót, az egykori zajt s a kriptai csendet, a közöny fagyát s a lelkesedés hevét. Üdv néked oh vár!

Ephialtes nem volt, ki az ellenséget a vajda-hunyadi vár falai közé vezette volna; a viszálykodás gyakran dúlt hazánkban a hazafiak közt, de árulókról alig tud történetünk. Theopompos megőrizte Herostrates nevét a jón városok határozata ellen. A hazai Klio ilyenekről sem tud. Az a tűz, mely 1854 április 13-án a vár északkeleti részében támadt, minden valószínűség szerint vigyázatlanságból eredt s nem Herostrates, vagy a bosszuállás műve. A ki az akkori romokat látta, a költővel így szólhatott:

S így kiégve
Hunyad éke
Vad viharok durva fészke!

Ámde eljött egy jobb kor s a társadalom és a magyar állam figyelme, a jelen életerős alkotásai közt a múlt idők dicső emlékü romjai elől sem zárkózott el s ez nem is lehetett volna másképen, hiszen a nagyság és dicsőség mindig aktuális és soha el nem évül, s eljött az a férfiú, a ki a Hunyadi-vár felépítésének érdekében szóval, írásban és tettel működni meg nem szűnt szíve végső dobanásáig. Megnevezem-e? minek? neve mindnyájunk ajkán lebeg, emléke mindnyájunk szívében él.¹⁾ A vár nagyrészt felépült, bár még sok a teendő. Reméljük, hogy a befejezés nem fog soká késni.

¹⁾ Dr. Arányi Ignác, a ki megírta Vajda-Hunyad várának történetét s a vár restaurálása érdekében kiváló érdemeket szerzett.

És az a vajda-hunyadvári egylet, a mely itt e vár falai közt alapít, hol van? kérdehetik sokan. Közvetlen működései nincsenek, tagjai többé gyűlésekre össze nem sereglenek, de hiszem és reménylem hogy azok száma meg nem apad, sőt a haladó évekkel nagyban fog gyarapodni, mert a jövő nemzedék összesege fog majdan és nemsokára porlepte nyomaikba lépni.

A műemlékek iránti érdeklődés nőttön nő, a történelmi tudás tárgul és tisztul, a hazaszeretet mindinkább fogja egyesíteni hazánk testvérnepeit s akkor Vajda-Hunyad várára, mint a hazai szent föld zarándokhelyére, el fognak jönni a hazafiak nyelv és vallásfelekezeti különbség nélkül, egy hatalmas érzéstől áthatva, egy és ugyanazon vezérsillag tündöklését látva az egen. A győzelmek bő aratásaiban Hunyadi János vezérlete alatt részt vettek hazánk összes népei s Mátyás király igazsága mindegyikökre kiterjedt s a művelődésnek általa megszerzett s biztosított jótéteményeiben a magyar szent korona összes népei részesedtek

Méltókép hogyan készülődjünk bemenni a nagy kapun, mely évezredet évezredtől választ el? . . .

Ünnepi készülődéseink egyike abból álljon, hogy mind jobban ismerkedjünk meg azon földrészszel, melyről a Pannonia megvételéről szóló ének így emlékezik:

Lakó földje nagy jó volna,
Hogy annál jobb sehol nem volna,

melyet az idegen Freisingi Ottó, XII. évszázból való író, Isten paradicsomához s Aegyptomhoz hasonlít: *tanquam paradus Dei, vel Aegyptus* s melyet mindnyájan büszkén és boldogan hazánknak nevezünk. Hazánk egészét úgy ismerhetjük, ha részeit minél alaposabban ismerjük.

A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat azon célból alakult meg, hogy megyénk múltját és jelenét lehetőleg felderítse, s több már tiz esztendejénél, sőt közel van már a három lustrum betelése, hogy választmánya tagjai ezen célra lankadást nem ismerő munkát fordítottak

E kutatások jelentékeny eredményekre vezettek s megyénk múltjának nem egy homályos rejtékét világosították meg. És még sincs monographiánk! Ha anyagi eszközeink megengedték volna, bizonyára már létrejött volna a régtől fogva óhajtván várt Hunyadmegye monographiája, de ennek költségei sokkal többre mennek annál, mint a mit céljainkra áldozhatunk. Magyarország legtöbb megyéje immár elkészült monographiájával s a melynek még nincs, lázasan siet a mulasztást pótolni

És nálunk Hunyadmegyében mélységes hallgatás egy ily munka megírásáról

Hogyan lehessen az, hogy ép Hunyadmegyében, a történet klaszikus földjén, ne tudjon létre jönni egy a jelenkor kívánalmainak meg-

felelő monographia, itt a hol erre országunk egyik legdicsebb műemléke, Vajda-Hunyad vára és annyi más történeti nevezetességű emlék hallgatagon ugyan, de azért mindenkinek érthetően, ki nem csupán a jelenben s a jelennek él, hatalmasan felserkentenek, e munka teljesítésére indítanak s a hol erre való előkészületek nagy részét a Hunyadmegyei Tört. és Régészeti Társulat évek hosszú során megtette! . . .

És még egy másik óhajtasomnak adok itt kifejezést, mely nem többé az erdélyi részek egyik megyéjét, hanem az egész régi Erdélyt illeti, s ez abból áll, vajha a milleniumi ünnep alkalmából a hírneves történész *Benkő József* „Speciales Transilvania“-ja nyomtatásban megjelenék! A vaskos kézirat kiadása bizonyára nem kis költséget igényel, de ha é czélra az arra vállalkozók vagy vállalkozó részéről kibocsátott felszólítás fog közkézen forogni, nem kétlem a történeti múltunk iránt érdeklődők szívesen fogják áldozatok mértékével a nagy czélt előmozdítani.“

Kuun Géza gr. elnöki megnyitója után *Márkup* Ferencz vasgyári főmérnök tartott felolvasást a gyalári vashányák s általában a fémhányászat történetéről; előadásának érdekességét növelték a bemutatott okmányok és térképek. Végül *Kun Róbert* társulati titkár olvasott fel a felső-nádasdiak 1827-ik évi népzendüléséről, az eredetiben bemutatott tanúvallomások felhasználásával.

A felolvasások befejeztével a társaság a „Hunyadi Várhoz“ czímzett vendéglő díszes nagytermében tartott lakomával fejezte be vajdahunyadi kirándulását.

Svájcz egyetemei.

Bázel. A bázeli egyetemen az 1892-ik nyári félévben 454 tanuló iratkozott be (33-mal több, mint az előző félévben), kikhez járúl 69 magán-(rkiv.) tanuló. Az egyes facultások közt így oszlottak meg a tanulók: theologus 105; joghallgató 45; orvostanhallgató 146; philosophus 138. Honosság szerint: svájci 357; németországi 51; ausztria-magyarországi 8; franciaországi 3; angol-, olasz és norvégországi 1—1; oroszországi 5; bulgáriai 4; észak-amerikai 3.

Genfben 685-re ruggott a beírt tanulók száma, beleértve a 115 magán-tanulót is. 1877, azaz az egyetem alapítása óta e volt a legnagyobb szám. A tanulók bözt volt: theologus 44; joghallgató 221; orvostanhallgató 261; (köztük 60 nő); philosophus 127. A tanulók többsége (összesen 429) külföldi, kik 17 különböző nyelven beszélnek. Orosz tanuló körülbelül 100 van jelenleg Genfben.

Zürichben 556-ra ment a tanulók száma, köztük 40 theologus; 78 joghallgató; 266 orvostanhallgató és 172 bölcslethallgató. E mellett volt 103 magán-tanuló. Idegenföldi tanuló volt 213, köztük 70 német és 67 orosz. Francia egyetlen egy sem volt. Nőhallgató volt 70, köztük 4 joghallgató, 44 orvostanhallgató és 22 bölcslethallgató.

Van a nőhallgatóknak ez egyetemen egy nemzetközi akadémiai társulatuk, melynek elnöke Mme Dodèl-Müller, kinek doctori és tanári czíme van. E mellett megemlítendő még az az egyesület, mely a mult május 1-ei munka-ünnep (fête de travail) alkalmával alakult: „A socialista tanulók nemzetközi társulata“ czímmel, melynek mintegy száz tagja van. Tagjai lehetnek az egyetem mindkét nemű tanulói és volt hallgatói. Célja az egyesületnek az egyetemi ifjúság körében a socialista elméletek fejlesztése. Eszközök e célra az értekezletek, jelentések és a heti üléseken tartott vitatkozások. A társulat szándékozik felállítani könyvtárt, továbbá nyitni olvasótermet, s kiadni socialista íratokat.

A szövetségi műegyetemnek a mult 1892—93-ik évben 710 hallgatója volt; köztük 41 építész, 195 mérnök, 244 mérnök, 140 vegyész, 16 erdész, 31 gazdász és 7 cultur-mérnök. A matematikai szakosztályban 23 növendék volt, a természettudományiban pedig 13. A műegyetem hallgatói nagyobb részét svájcziaiak.

F. L.

— **Udvarhelymegye monographiája** megírására f. é. szept. hó 5-én szerződést kötött *Jakab Elek* országos levéltárnokkal, mely szerint egyrészt az író kötelezte magát, hogy Udvarhelyvármegye monographiáját 1896 évi május 15-éig 30 nagy 8-adrét ívnyi terjedelemben megírja, másrészt a vármegye kieszközölte, hogy a belügyminiszter az írot a helyszínén való kutatás czéljából hivatalától hat hónapra szabadságot; ez alatt az idő alatt a vármegyétől külön napi díjat és útiköltséget húz, az erdélyi „hatt tudományos intézet“ kézirat-tárából adatai kiegészítése végett kutatásra 300 forintot s a bevégzett műért külön 2500 forint tiszteletdíjat nyer. A belügyminiszter a monographia költségei fedezéséhez egyelőre 1000 forint segélyvel maga is hozzájárult; a többit a vármegye lehetőleg társadalmi úton kívánja összehozni. Ugron Gábor az első székely egyleti takarékpénztár részéről 500 forintot helyezett kilátásba. Az író az egész vármegyébe kérdő pontokat küldözött szét hat heti záros határidejű felelet kéréssel. Udvarhelyvármegye nagymérvű áldozatkészsége, a monographia bizottság támogatása (élén *Ugron János* alispánnal és *Kénossy főjegyzővel*) és az író buzgalma biztos reményt nyújt a munka megvalósulásához. Udvarhelyvármegye ez elhatározása követendő példának szolgálhatna más vármegyéknek is.

— **Hunyadmegye története** megírására a Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társ. választmánya indítványt tett a vármegye f. é. okt. 12-én tartott gyűlésén, melyet az elfogadván, vármegyei monographiánk egygyel, a dicső emlékü Hunyadyakéval, szaporodni fog.

— **A sz.-udvarhelyi m. k. á. főreáliskola történetét 1871—1893.** megírta dr. *Vajda Emil* tanár (59 lapon), abból az alkalomból, hogy a kor igényeinek megfelelő díszes csarnokot nyert negyedszázéves fennállása után. Mellékelve vannak a reáliskola új palotájának képe s alaprajzai.

Folyóiratok.

A „*Magyar Történeti Életrajzok*“ a magyar tud. időszaki kiadványok között kétségtelenül elsőrangú helyet foglal el. Tartalma minden művelt magyar embert kell, hogy érdekeljen, mert hazánk történetének kiemelkedő alakjai életrajzait közli, mindig az ország általános történetének keretébe illesztve azt; a tudományos színvonal és kritika megőrzése mellett olyan könnyed modorban írva, hogy olvasása nemcsak tanulságos, de élvezetes is legyen minden olvasóra. Ezekhez a kecsgetető előnyökhöz járul aztán az igazán díszes illustratio, a képek (táj-, arc- és csataképek), aláírások, pecsétek hasonmásainak egész hosszú sora, a melyek még inkább élénk varázsolják a tárgyalt korszak és történeti alakok képét. Ezek biztosították a Tört. Életrajzoknak az eddig is elért sikert és általános elismerést, a melynek főrésze a szerkesztő *Szilágyi Sándor*rt illeti, a ki a M. T. Akadémia tört. bizottságának segélyezése mellett mint a M. Tört. Társulat kiadványát szerkeszti e füzeteket, melyekből évenként öt jelenik meg s előfizetési ára a M. T. T. tagjainak 5 frt, nem tagoknak 8 frt. A most megjelent 4. füzetben *I. Rákóczy György* erdélyi fejedelem életrajza folytatódik *Szilágyi Sándor* tollából. *Képei*: Eger vára a XVII. sz., Rákóczy György arcképe, Nyitra vára, Forgách Miklós, Kassa város, Esterházy Pál, Kálló vára, Kéry János, Alaghyné Erdődy Anna, Gusztáv Adolf a ravatalon, Szádvár, Oxenstierna Axel svéd kancellár, támadó lovasok, a nagyszalontai csatáról és a csonkatorony képei, s egy csom aláírás hasonmása. — A M. Tört. Életrajzoknak nem volna szabad egyetlen művelt magyar embernek asztaláról sem hiányozni.

— A „*Századok*“ a M. Történelmi Társulat közlönye szept. füzetében *Thúry József* a török történetírás jeles ismerője „*a török hódítás kezdetéről Magyarországon*“ ír s a török források, főképp Szulejmán szultán naplói alapján azt vitatja, hogy Szulejmánnak eredetileg nem volt szándékában Magyarországot meghódítani, mert eleinte még távol esett a mozlím birodalomtól s 1521-ben tulajdonképp nem is Belgrádot elfoglalni, de a követén ejtett sérelemért bosszút állani jött Magyarországra, csak mintán a Budára meneteltől megkésétt, elégedett meg Belgrád kivásával. 1521-től 1540-ig főtürekvése csak az volt, hogy adófizetője legyen az ország. 1541-ben pedig azért vette kezébe Buda-várát Izabellától, mert ez Ferdinándnak ajánlotta fel s Szulejmán a Habsburgok uralma ellen ekkor kezdte meghódítani Magyarországot. — Lg *Óváry Lipót Nápolyi Johanna* történetét folytatja olasz kútfők alapján. — *Téglás Gábor* az erdélyi medencze őstörténetére vonatkozó eddigi kutatásokról számol be. — *Dr. Wertner Mór* a középkori magyar orvosok és gyógyszerészek lajstromát és rövid életrajzait állította össze, kezdve Könyves Kálmán király Draco nevű olasz orvosán — egészen II. Ulászló király udvari orvosáig Piacenzai Gyuláig. Érdemes volna folytatni, az erdélyi fejedelmi udvar orvosai is érdekes kultur-történeti adatokkal gazdagítanák történetünket. Magában az az évtizedig tartott polemia, a mely Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem betegsége és halála felett folyt orvosi között, egymagában bővebb anyagot szolgáltat a feldolgozásra, mint a mit a középkori hazai orvosokról együttvéve tudhatunk. A történeti irodalomban többek között *Lázár Gyula* Angolország törté-

netéről olvasunk méltányoló ismertetést. A tárczában többek közt *Teutsch György* erdélyi szász püspökről s történetíróról olvasunk kegyeletes megemlékezést.

— Az „*Akadémiai Értesítő*”-t *Szily Kálmán* főtítkársága kezdetén abból a czélből indította meg, hogy az Akadémia működéséről a közönséget havonként tájékoztassa. Ebből a czélből rövid kivonatokat, ismertetéseket nyújt az Akadémiában felolvasott és kiadásában megjelenő munkákról, folyóiratokról. A sept. füzetben össze vannak állítva a *M. T. Akadémia pályakérdései 1831—1892-ig*. Ezt követi: népünk korviszonyai és halálózási statisztikáinkról, *Ráth Zoltán* dolgozatának kivonata; majd *Balássy Ferenczé*: a megye és várispánság közötti különbségről, s több természettudományi munka ismertetése.

— Az „*Erdély*” 9. számában „*Közgazdaság és turisztika*” cz. a. *Szterényi József* írt vezércikket, azt hangsúlyozván főképen, hogy „Erdélyben, a honnan a magyar ipar csirái a hetedik században (?) kiindultak, erős nemzeti iparnak kell lennie.” Azután „*A két Detunáta*” (az *Abrudbánya* és *Zalatna* között levő két híres bazalthegy) leírása következik *Berwerth Frigyes*től, melyet a nagyszebeni E. K. E. f. é. Jahrbuchjából fordított le *Kovács Dezső* *Kozma Ferencz* „*A szent Anna-tó szépségének pusztulásá*”-ról, az ottani erdőirtásokról ír figyelemreméltó sorokat. *Bielz A. E.*, a nagyszebeni E. K. E. alelnöke összeállította az ő Kárpát-egyesületük 13 évi irodalmi működésének lajstromát, vidékek szerint csoportosítva. *Szinte Gábor* „*Kolczvár* romjai”-t írja le, azét a vadregényes ponton, a Retyezát lábánál emelkedő várét, melyet a Kendefiek építettek a töröktatár dülások ellen; két maga rajzolta képben is bemutatván az érdekes romokat. Kisebb közlemények, kirándulások leírása, irodalmi rovat egészítik ki a tartalmas füzetet, mely *Veress Endre* szerkesztő ügybuzgalmát dicséri.

A „*Keresztény Magvető*”, melyet *Péterfi Dénes* és *Kovács János* szerkeszt, jul.-aug. füzetében *Jakab Elek* történeti érvekkel vitatja meg „az unitárius püspöki czíra jogosultságá”-t. *Csifó Salamon Gordon Sándor* után angolból „az idvesség taná”-ról értekezik. *Kelenen Albert* „az evangelium hatalmá”-ról a Nyárad-Szentmártonban tartott köri gyűlés alkalmából elmondott üdvözlő beszédét közli *Kanyaró Ferencz* „Unitárius történetírás és Kálvin-orthodoxia” cz. a. az ötödik közleményt írja, *Révész Imre* Kálvin életét bírálván, szenvedélyesen.

Az 1848—49-iki *Történeti Lapok* az egész országra szóló hézagpótló irodalmi vállalata Erdélyrészünk egyik legújabbán létesített múzeumának, az 1848—49. orsz. ereklye-múzeumnak, a melynek öre *Kuszkó István* szerkeszti e havonként kétszer, egy-egy fol. íven megjelenő lapokat. A míg *Abafi Lajos* „*Hazánk*”-ja meg nem szűnt, ez volt közlönye szabadságharcunk történeti emlékeinek; azóta azonban nem volt legújabb történelmünk e korszakalkotó epochájával rendszeresen foglalkozó irodalmi vállalatunk. Ezen a hiányon segítettek a Kolozsvárt 1892-ben megindított 1848—49. Történeti Lapok, melyek immár második évfolyamukban egész hosszú sorát közölték szabadságharcunk episodjainak, melyeknek a történetírás egykor nagy hasznát veendi. A Történeti Lapok egyszersmind hivatalos közlönye az ország legtöbb honvéd-egyletének s munkatársai közt elsőrangú írók egész sorozatával dicsekszik. Ez évfolyamban megjelent közleményei közül kiemeljük a következőket: A székelyföldi

ágyúöntő műhely 1848—49-ben (*Szabó Sámuel*től), vezetőit és munkásait képen is bemutatván; A nagyszzebeni zárda-börtönök 1849—50-ben (Szentkatolnai *Bakk* Endrétől); Adatok Vasvári Pál halálához (*Hegyesi Márton*tól, *Szabó Sámuel*től, *Gyarmathy Zsigán*tól stb.); Amerika rokonszenve a magyar szabadságharcz férfiai iránt (*Fornet Kornél*től); Pöltenberg és a kápolnai csata (id. *Bulla György*től); Budavár bevétele; Woroniccki szabad-vadász csapatának történetéhez (*Tenki Sándor*tól) stb. stb. — A Történeti Lapok előfizetési ára egy évfolyamra 4 frt.

Az *Egyetemes Philologiai Közöny* XVII. évfolyama 1893. 8. októberi füzetében veterán tudósunk *Brassai Sámuel* „Az elisio mythosa“ című rövid értekezésében a tanintézetek nagy részében dívó elisio ellen kel ki. Csodálkozunk, hogy a szerkesztőség észrevétel nélkül hagyta azt az állítást: hogy az elisiot „másfélezer estzendőtől fogva csaknem axiomának tartja a nyelvészeti irodalom“. Ez nem áll; ellenkezőleg: közel száz év óta alig van nevezetesebb nyelvész, a ki el nem ítélte. Például csak néhányat említek. A metrica megalapítója *Hermann Gotfr.* híres munkájának *Elementa doctrinae metricae* (Lipscse 1816) 62. lapján, és kézikönyvének *Epitome doctrinae metricae* (IV. kiad. Lipscse 1869.) VI. lapján. *Corssen* W. Ueber Aussprache, Vokalismus und Betonung der Latein. Sprache. II. K. L. 1870. 770—793. l. *Christ* Metrik der Griechen und Römer L. 1874. 42. §. *Kühner* Ausf. Gramm. 3. lat. Sprache II. Hannover 1877. 96—100. l. stb. — *Bárdos* Remig „*Lücanus* és *Vergilius*“ című gondos értekezése folytatódik. — *Szathmáry* József „*Kazinczy* és *Toldy*“ című értekezésében hazai irodalmunk e két kiváló férfjának viszonyát ecseteli. — *Lehr* Vilmos „*Maitre Pathelin* és XVI. századi német alakjai“ francia eredetijének ismertetése után: *Reuchlin* és *Hans Sachs* „*Henno*“-ját hasonlítja össze a francia bohózzal. — A Hazai Irodalom rovatban *Pecz* Vilmos elismeréssel bírálja *Némethy Géza* és *Pozdor Károly* Latin nyelvtanát (Bp. 1893), hasonlókép *Vozáry* Gyula, *Kalmár Elek* Magyar nyelvtanát és Magyar Olvasókönyvét (Bp. 1893.); *Pozder* Károly elítéli *Hauptmann* Gusztáv *Mythologiai* k'pgyűjteményét és *Latkóczy Mihály* hozzá írt szövegkönyvét (Eperjes 1863). *Demek* Győző összehasonlítva ismerteti *Schack Béla* „Magyar szöveg német fordításra“ és *Endrei Ákos* „Német stílusgyakorlatok“ című tankönyveit. — A Philologiai Programmértekezések rovatában *Bódis* Jusztin ismerteti *Mórocz E.* értekezését „A magyar és latin nyelv párhuzamos tanítása a gymn. I. osztályában“ a mely a pápai—, és *Kempf* J. *Homer*os *Odyszeája* II. ének fordítását a mely a budapesti VII. ker. áll. gymn. értesítőjében jelent meg. *Kanyaró* Ferencz élesen bonczolja *Novák S.* értekezését „*Szigeti* veszedelem és *Zalán* futása“ a budapesti VIII. ker. közs. főreáliskola értesítőjéből. *Heinrich* Gusztáv Ágh *Norbert*nek „A XVIII. sz. német mesék“ (Szombathelyi kath. főgymn.) és *Fülöp Árpádnak* (Csiksomlyai kath. főgymn.) programmértekezéseit ismerteti. *Vári* Rezső elismeréssel szól *Némethy Géza* *Dicta Catonis* kiadásairól, a mely elég szokatlanul a budapesti V. ker. kir. kath. gymnas. értesítőjében látott napvilágot. Végre *Tóth* Kálmán ismerteti *Hittrich* Ödön „*Lukianos* két dialogusa“ (Selmeczbányai ág. hitv. ev. lyceum), *Várkonyi* I. „A görög nyelv protestáns középiskoláinkban“, II. Az első görög nyelvtani óra az V. osztályban“ (*Sepsi-Szentgyörgyi* székelly *Mikó-*

kollegium). Mártonyi Lukács „A görög színház“ (Kézdi-Vásárhely-Kantai rk. gymnas.) című programmértekezéseiket. A Vegyesek rovatában a philologusok gyűlése Bécsben és Shakespeare foglalják el. A füzetet „Könyvészet“ zárja be.
— f. s.

Új könyvek.

Bunyitay Vincze: A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista. Bpest, 1893. 4° 32 l. 1 rajz és 2 fénynyomat.

Czímjegyzéke a pesti m. kir. egyetem könyvtárának. XVII. 1892. évi gyarapodás. Bpest, 1893. 8° XII, 98 l.

Emlébeszédék a M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött. Szerk. a főtítkár. VII. köt. 9. szám. Zsilinszky Mihály: Emlébeszéd Haán Lajos levelező tagról. Bpest. 1893. 8° 33 l.

Erdújehlyi Menyhért: Péter és Bánk-bán összeesküvése. Ujvidék, 1893. 8° 140 l.

Értekezések a nyelv és széptudományok köréből, kiadja a M. Tud. Akadémia. XVI. köt. 3. sz. Asbóth Oszkár dr.: A szláv szók a magyar nyelvben. Bpest, 1893. 8° 53 l.

Évkönyve az Erdélyi Irodalmi Társaság. — Hivatalos kiadás. Tagjai számára szerk. Ferenczi Zoltán, titkár. Kolozsvár, 1893. 8° 49 l.

Évkönyve a kecskeméti Katona József-kör-1891—92. évről. Szerk. Kovács Pál. Kecskemét, 1893. n° 109 l.

Ferenczy István: Életpályák. Pozsony, 1893. 8° 112 l.

Filozófiai írók tára. Szerk. Alexander Bernát és Bánóczi József. XI. köt. Platon válogatott művei II. köt. Görögéből ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Gyomlay Gyula dr. Bpest 1893. 8°.

Fraknói Vilmos: A Szent Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház. Bpest, 1893. 8° 29 l.

Frédéric Jenő: Álláspontom és a divatos szervezeti leszámazástan. Bpest, 1893. n° 31 l.

Grigercsik Géza: Felső-magyarországi kalauz. Kassa, 1893. 16° 78. l.

Hertzka Tivadar dr: Szabadföld. A jövő korszak társadalmi képe. Ford. Hermann Sándor. Székesfehérvár, 1893. n° 438 l.

Illés Károly dr. Edvi. A magyar büntető törvény magyarázata. I. köt. II. teljesen átdolg. kiadás. Bpest, 1893. n° VII., 452 l.

Jankó János dr: Torða, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány. Bpest, 1893 n° VII., 296 l.

Kara B. Győző: Csiky Gergely tanuló korában. Arad, 1893. n° 33 l.

Keleti Ö. Lajos: A korszellem ébredése. Előszóval ellátta Beksics Gusztáv. Bpest, 1893. 8° 262 l.

Kenéz Zoltán: Tíz év múltán. Visszapillantás a gazdasági viszonyokra az Alföldön. Rajzokkal. Bpest, 1893. 8° 125 l.

Kovács János: Paget János életirata. Kolozsvár, 1893 8° 16 l.

- Kőrösi József* dr: A főváros földje. Bpest, 1893. n° 15 l.
- Lázár Gyula* dr: Angolország történelme. III. köt. (1547—1688) Temesvár, 1893. n° 608 l.
- Lederer Abrahám*: Neveljünk munkaszeretetre. Bpest, n° 19 l.
- Lehoczky Tivadar*: Adatok hazánk archaeológiájához, különös tekintettel Beregmegyére és környékére I köt. Munkács, 1892. 8° 179 l.
- Magyary Géza* dr: A kiadói ügylet. Bpest, 1893. n° 134 l.
- Máriássy Béla*: A magyar törvényhozás és Magyarország történelme XVII. köt. I. Ferenc József. Győr, 1893. n° 362 l.
- Mártonfalvi Kornél Lajos*: Teljes útmutató és vezető Nagy-Bécsről. Bécs 1893. 16° 134 l. 1 térk.
- Mezei Kálmán*: Teleki László gróf „Kegyenc“-e Bpest, 1893. k^o 215 l.
- Moldován Gergely*: Politikai szédelgés. Kolozsvár, 1893. 8° 66 l.
- Nem magyar keresztnevek jegyzéke*. Bpest, 1893. k^o 19 l.
- Nemes Antal* dr: A Nagyboldogságonról nevezett budavári főtemplom története és leírása 32 képpel és egy műmelléklettel. Bpest, 1893. n° 252 l.
- Né- és Tárgymutató a Turul 1883—1892. évfolyamához*. Szerk. Borovszky Samu 1893. 8° 46 l.
- Pap Farkas*: Az E. F. kis bíróságok ügyvitelére és ügykezelésére. Kolozsvár, 1893. n° 867 l.
- Pisztóczy Mór* dr: A lakás befolyása a társadalomra. Bpest, 1893. n° 18 l.
- Pituk Béla*: Hazaárulók. Országunk kellő közepén a jelen korunkban előlőshozott 2400 tősgyökeres magyarjainkról. Leleplezések a nagyváradi g. katolikus oláh egyházmegyéből. Arad, 1893. k^o 85 l.
- Plósz Sándor*: Törvényjavaslat a magyar polgári perrendtartásról. Előadói tervezet. Bpest, 1893. n° 178 l.
- — Indokolás a magyar polgári perrendtartás előadói tervezetéhez. Bpest, 1893. n° 178 l.
- Récsey Viktor*: Az esztergomi Szt.-Lőrincz-templom maradványai. Esztergom, 1893. k^o 52 l. rajzokkal.
- Spicer Mór*: Magyar-horvát és horvát-magyar szótár. Bpest, 1893. 8° 397; 411 l.
- Szádeczky Lajos* dr.: Kovacsóczy Farkas a Báthoryak kancellárja levelezése. Bpest, 1893. 8° 36. l.
- — Salamon Ferenc emlékezete, Kolozsvár, 1893. 8° 16 l.
- Tárgymutatója az 1887—92. évi országgy. törvényezik és az 1865/7—1892. évi országgy. törvényezik időrendben összeállított és csupán számokkal idézett cikkek teljes címével kiegészített tartalomjegyzéke*. Bpest, 1893. 8° 51, LXIII. l.
- Waltar Gyula*: Az éjszaki határon. Karczolatok Lubló-Füred életéből 8 képpel. Esztergom. 1893. k^o 176 l.
- Wertner Mór*: Negyedik Béla király története. (A Szabó Ferenc által kiadott történeti nép és földrajzi könyvtár LVII-ik kötete).
- Zlinszky Inre*: A magyar telekkönyvi rendtartás mai érvényben. Átdolgozta Miling Konrád. 5-ik kiadás. Bpest, 1893. n° XI, 332 l.
- Zolnai Gyula* dr.: Mondattani búvárlatok. Bpest, 1893. 8° 59 l.
- Zsindely István* dr.: A lovagi intézmény. Bpest, 1893. 8° 137 l.